

Szövetségbe ágyazott univerzális normák – Adalékok a *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* értelmezéséhez¹

Universal Norms Embedded in a Covenant – Contributions to the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum

In 860, the jurist-theologian Hincmar referred to a late antique compilation – cited by him in the context of a marital dispute between King Lothair and his wife Theutberga, within one of the “successor states” of the divided Frankish Empire – as the *primi libri legis Romanae* (“first book of Roman law”). He also indicated to both his contemporaries and modern readers what principles ‘just judges’ ought to consider, citing two sources: the 9th-century Archbishop of Reims found justice in the Old Testament Scriptures, particularly in the Law of Moses, and in the Roman legal concepts current at the time of the compilation known in European legal history as the *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*. In the terminology employed by Hincmar, we hypothesise that – despite the significant chronological gap between the Mosaic legislation and the Roman legal sources integrated into the *Collatio* – a unifying element can be identified: the conception of justice grounded in universal natural law. This assumption is explored below through an analysis of the *Collatio*’s provisions on family relations, with particular emphasis on the universal prohibition of incest within the framework of the Noahide covenant.

Keywords: universal natural law, Noahide covenant, *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*, Torah, post-classical Roman law, incest, family law

„Hoc quidem iuris est: mentem tamen legis Moysi imperatoris Theodosii constitutio ad plenum secuta cognoscitur.” (Coll. 5,3)²

* ORCID ID: 0000-0002-9432-2478.

- 1 A tanulmány a K138899 azonosító számú OTKA kutatási projekt (2021–2025) keretében készült. Rövidített változata a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája. Párhuzamok jogi kultúránk zsidó-keresztény és római jogi gyökerei között IV.*” című konferencián 2025. június 13-án hangzott el.
- 2 „Mert ez a törvény. Ismeretes, hogy Theodosius császár alkotmánya teljes mértékben követte Mózes törvényének szellemét.” Az idézett mondat Theodosius 390-ben közzétett, homoszexuális prostitúciót tiltó törvényére vonatkozik (CTh 9.7.6), lásd bővebben később. A tanulmányban szereplő latin nyelvű idézetek magyar fordítása saját kísérletem, melyben *Ress Éva*, a latin jogi szaknyelv tanára (PTE ÁJK) volt segítségemre.

1. Útmutató az „igazságos bírák” számára

A jogász-teológus *Hincmar*³ reimsi érsek (845–882),⁴ 860-ban⁵ a „római törvények első könyvének” nevezte azt a későantik összeállítást, amelyre a már letűnőben lévő, felosztott frank birodalom egyik „utódállamában”, *Lothar* király és felesége, *Theutberga* házassági köteléki jogvitájában⁶ hivatkozott (*capitulatio: responsio*)⁷: „*Legant aequi iudices primi libri legis Romanae capitulum sextum de stupratoribus et septimum de incestis ac turpibus nuptiis et cetera, quae Christiana iura depromunt.*” („Az igazságos bírák olvassák el a római törvény első könyvének 6. fejezetét ’homoszexuális férfiak’ és a 7. fejezetét ’vérfertőző és szégyenletes házasságok’ és a többi (fejezetet), amelyek a keresztény jogra vonatkoznak.”).⁸ Azt is elárulta korabeli és mai olvasóinak írása *responsio*-nak nevezett szakaszában, hogy konkrétan mi az, amit az „igazságos bírának” szem előtt kell tartaniuk, itt már két, közvetett forrást említve: „*Qui dormierit cum masculo coitu femineo, uterque operatus est nefas, morte moriatur. Unde et leges Romanae decernunt in capitulis de stupratoribus, quod legens quisque inueniet.*” („Aki férfival hál úgy, mint ahogy asszonnyal hálnak, úgy mindketten vétkeztek, és halállal lakoljon. Eszerint (értsd: III. Mózes 20:13 – Coll. 5,1,1) döntenek a római törvények is a homoxeualis férfiakról”⁹ szóló fejezetekben, amit bárki, aki elolvassa, megtalál.”).¹⁰ A 9. századi érsek tehát az igazságosságot az ószövetségi Szentírásban, Mózes törvényében és annak a kornak a római jogi felfogásában találta meg, amelyben *Hincmar* közvetlen forrása, az európai jogtörténet-tudományban „*Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*” néven (röviden: *Collatio*)¹¹ ismert összeállítás elkészült,¹² amelyet a collator egyébként nem így nevezett, hanem olyan kifejezéssel élt, melyből kiderül, hogy az ószövetségi jogrendet tekintette az összehasonlítás alapjának: „*Lex Dei quam praecepit Dominus ad Moysen*” („Isten törvénye, amelyet az Úr Mózesnek parancsolt”).¹³ A *Collatio* latin szövegének öt önálló kritikai kiadása (*Pithou* 1573, *Blume* 1833, *Huschke* 1861, *Mommsen* 1890, *Kübler* 1927) létezik. Ezeket számos olyan kiadás kíséri, melyek alapvetően egy kritikai kiadást követtek, annak hibáit többé-kevésbé korrigálva. *Pithou* kritikai kiadását vette alapul *Stephanus* (1580), *Cuiacius* (1586) és *Schultingh* (1737). *Blume* kritikai kiadását

3 Az életrajzi adatokat lásd: STONE – WEST, *Hincmar of Rheims: Life and Work* 3.

4 SAVIGNY, *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter* 282–283.

5 A datálás kérdéséről lásd: SDRÁLEK, *Hincmar von Rheims* 1–7.

6 AIRLIE, *Private bodies and the body politic in the divorce case of Lothar II* 3–38.

7 „*De diuortio Lothari regis et Theutberga reginae*”. Az angol nyelvre fordított művet és kommentárját lásd: STONE – WEST, *The Divorce of King Lothar and Queen Theutberga: Hincmar of Rheims’s De Divortio*. A szerzőről lásd: STONE – WEST, *Hincmar of Rheims: Life and Work*.

8 A latin szöveget idézi: MANTHE, *Jüdisches Recht im späntantiken Rom* 28.

9 A „*stuprator*” jelentése eredetileg: nem férjes nőszemély meggyalázója, de szexuális erőszaktevőre is utalhat, valamint a szöveg alapján homoszexuális férfiakra.

10 A latin szöveget idézi: MANTHE, *Jüdisches Recht im späntantiken Rom* 28.

11 Ebben a tanulmányban azt a passauai római jogász professzor, *Ulrich Manthe* (2021) szerkesztésében (nem teljes terjedelemben) közölt latin szöveget követem, amely mindezeket a kritikai kiadásokat és javításokat figyelembe vette és magyarázattal látta el: MANTHE, *Jüdisches Recht im späntantiken Rom*.

12 Lásd bővebben: FRANKS, *Compiling the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity*.

13 Cod. B fol. 157^v1: „INCIP(it) LEX D(e)I QUAM D(e)US PRAECEPTUM AD MOYSEM”; *Scaliger* leirata a B kézirat alapján (Cod. Leiden, SCA 61. fol. 108^v2): „INCIPIT LEX DEI QUAM DEVS PRAECEPTUM AD MOYSEN”; Cod V fol. 13^b22 (index): „INCIPIT CAPITULA LEGIS QUOD PRAECEPTUM D(e)I AD MOYSEN”; Cod. V fol. 162^a1-5 (szöveg): „INCIPIT LEGEM D(e)i QUOD PRAECEPTUM D(omi)N(u)S AD MOYSEN”; Cod. W fol. 162^b29-31 (index): „INCIPIT LEGEM D(e)i QUOD. PRAECEPTUM D(omi)N(u)S AD MOYSEN”.

követte Girard (1890). Mommsen kritikai kiadását követte Hyamson (1913), Girard/Senn (1967), Baviera (1940), Spruit/Bongenaar (1987), Montemayor Aceves (1994) és Frakes (2011). A *Collatio* két angol fordítása Hyamson és Frakes műve, de létezik ezen kívül egy holland (*Spruit/Bongenaar*) és egy spanyol fordítás (*Montemayor Aceves*) is az egyes kiadások részeként.

A *Collatio* hatástörténetét vizsgáló szerzők közt nincs vita abban, hogy – bár római és bizánci jogászok nem hivatkoztak rá – a 6–11. században több példánya is forgalomban lehetett. Mikat feltételezi, hogy az 538-ban tartott orléansi zsinat használta a gyűjteményt,¹⁴ és ahogy azt Hincmar példája igazolja, a Karoling-kor nyugati egyházi vezetői is ismerték. Mindez akkor is jelentős utóéletnek tekinthető, ha figyelembe vesszük, hogy a nyugati egyházjog egységesülési folyamatáról a 12. század derekáig (a *Decretum Gratiani* összállításáig)¹⁵ nem lehetett beszélni, azaz nem tekinthetjük általánosnak a *Collatio* hatását sem.

A héber Biblia (*Tanakh*), azaz a Tóra (Törvény), a *Neviim* (Próféták) és a *Ketuvim* (Iratok) együttese, időben egymást követő szövetségekre¹⁶ ágyazva mutatja be az emberiség történetét, melyeket az Újszövetség egészít ki. Ezeknek a szövetségeknek az alanyai az emberi oldalon eltérőek. A kutatási módszert tekintve a *ius Divinum*on belül három szövetségre koncentrálunk ebben a tanulmányban. A törvénytől való elhatárolást, a lelkiismeret korát, amikor annyira „megsokasodott az ember gonoszsága a földön, és hogy szíve gondolatának minden alkotása szüntelen csak gonosz” volt,¹⁷ átfogó ítélet zárta le, az özönvíz visszahúzódnak követően azonban Isten szövetségre lépett Noéval és benne minden emberrel, akik a földet újra benépesítették.¹⁸ Ennek az ún. noahita szövetségnek a keretei között érvényesülő jogrend minden nemzetre kiterjedt, ezért nevezhetjük ennek elemeit egyetemes természetjogi normáknak. A Szinaj-hegyen kötött mózesi szövetség természetjoga Jákob/Izrael fiaira vonatkozik, míg az újszövetség annyiban szintén egyetemes jellegű, hogy az egyház nemzeti hovatartozástól függetlenül a „kihívottak közössége” Jézus Krisztusban. A Hincmar által használt kifejezések alapján azt a hipotézist állíthatjuk fel, hogy a mózesi Törvényadás és a *Collatio*-ban felhasznált római jogi elemek keletkezése közötti hatalmas időbeli különbség (szerényen számolva is másfél évezred) ellenére is van köztük egy kapcsolódási pont, ami akkor világlik ki, ha a mózesi szövetséget és a római jogi normákat is a noahita szövetség egyetemes természetjogával hasonlítjuk össze. A kutatás tárgyát a *Collatio* családi viszonyokra vonatkozó elemei képezik, különös tekintettel a vérfertőzés tilalmára.

A *Collatio* szerzője a fent mottóként idézett sorokban nem csak arra hívta fel korabeli és mai olvasói figyelmét, hogy Theodosius császár egy általa hivatkozott rendelete „a mózesi törvény szellemét tökéletesen követi” (Coll. 5,3), hanem a Coll. 7,1 pr.-ben arra is, hogy az időbeliséget tekintve az elsőbbség kétséget kizáróan Mózeset illeti, tekintettel arra, hogy a XII táblás törvény rögzítésének a Kr. előtti 5. század közepére esett (451–450).¹⁹ Nyilvánvaló, hogy tökéletes köve-

14 MIKAT, Inzestverbote des Dritten Konzils von Orléans 39–40. Lásd még: FRAKES, Reading the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum (or Lex Dei) in the Middle Ages 35–53.

15 A mű keletkezéstörténetét lásd: HERGER, Magister Gratianus tanítása a házassági akadályokról 44.

16 FRIVALDSZKY, Néhány katolikus szemléletű megfontolás az ószövetségi 'b'rit' sajátos relacionális jellegéről 202–212.

17 I. Mózes 6:5.

18 I. Mózes 9:9–11.

19 Coll. 7,1 pr. „Quod si duodecim tabulae nocturnum furem <quoquo modo, diurnum> autem, si se audeat telo defendere, interfici iubent, scitote, iuris consulti, quia Moyses prius hoc statuit, sicut lectio manifestat.” „De ha a Tizenkét Tábla azt parancsolja, hogy a tolvajt éjjel <nappal minden esetben> meg kell ölni, de (csak) akkor, ha fegyverrel mer védekezni, tudjátok, ti jogtudósok, hogy Mózes ezt már

tésről a homoszexualitás szabályozása tekintetében messze nem lehet beszélni, ahogy arra a szakirodalom már rég felhívta a figyelmet, sőt igen jelentős különbség mutatkozik a *Tóra* és *Collatio* korabeli római jog között.²⁰ Valójában a teljes ószövetségi Szentírás mindenféle homoszexuális kapcsolatot tilt, és mindkét felet halállal fenyegeti: „*És ha valaki férfival hál, úgy amint asszonnyal hálnak: utálatosságot követtek el mindketten, halállal lakoljanak, vérük rajtok*.”²¹ Ezzel szemben a Rómában nem a homoszexualitás (*stuprum*) volt tiltott, hanem a szabad férfiaknak ilyen magatartásra való kényszerítése, és *Theodosius* idézett rendeletében kifejezetten a bordélyházakban (*virorum lupanar*) folytatott homoszexuális prostitúcióról volt szó.²² Feltehetjük a kérdést: ezt a nyilvánvaló különbséget miért igyekszik leplezni a *collatio*? Kivételes esetről van szó vagy a teljes művet jellemzi ez a szándék?

A történeti jogösszehasonlítás 19. században kialakított módszertanának alkalmazása nem várható el a (valószínűleg) 4. századi ismeretlen szerzőtől. Ha viszont a *Collatio* értéke nem a precíz és részletes jogösszehasonlításban áll, egy harmadik kérdést is megfogalmazhatunk: miért érdemes a fennmaradt három kéziratot²³ és a fent felsorolt kritikai kiadásokat is figyelembe véve időt szentelni a *Collatio* tanulmányozásának? A szerény gyűjtemény, amely a héber és a római jog némely forráshelyét tartalmazza, a nevét elhallgató szerző egy-egy kommentárjával egészül ki. A 20–21. századi történelem- és jogtörténettudományban elfogadott tény, hogy az *Imperium Romanum* határai között élő diaszpórazsidóság ősi joga esetenként bizonyos hatást maga is gyakorolhatott a hódító jogrendjére,²⁴ azaz kétoldalú kulturális (és ezen belül jogi) interakció, nem pedig egyoldalú romanizálás történt ebben az esetben sem,²⁵ különös tekintettel arra is, hogy i. e. 63 és i. sz. 476 között hogyan változott a zsidóság jogállása (e tekintetben az ősi, nemzeti jog használatához való joga) a birodalomban.²⁶

Ezt az általános megállapítást a *Collatio* esetében sem tagadjuk, a hangsúly mégis inkább azon van, hogy a jogi ismeretekkel kétséget kizáróan rendelkező szerző hogyan értelmezte a zsidó-keresztény-római háromszögben a jog rétegeinek egymásra épülését – a korabeli rabbinikus jogtudomány álláspontjára és az újszövetségi könyvekre is tekintettel, ahogy arra *Jacobs* rámutatott.²⁷ Ez a kérdés az összehasonlító családjogtörténettel foglalkozó szerző számára elsősorban azért izgalmas kutatási téma, mert a nyugati egyházjog két gyökerét jelenti a bibliai jogrend és a

korábban elrendelte, amint azt a Szentírás bizonyítja.”

20 A *Collatio* e szakaszának értelmezéséhez lásd: BARNES, *Leviticus, the Emperor Theodosius* 43–62.; WALSH, *Leviticus 18:22 and 20:13: who is doing what to whom?* 201–209.

21 III. Mózes 20:13.

22 E tanulmánynak nem tárgya a római kultúrában a homoszexualitás jogi szabályozásának az áttekintése, amelyről általában lásd: WILLIAMS, *Roman Homosexuality*; OLYAN, *And with a Male You Shall Not Lie the Lying down of a Woman* 179–206.

23 *Codex Berolinensis* (Berlin Staatsbibliothek lat. fol. 269); *Codex Vercellensis* (Vercelli Bibl. Cap. CXXII); *Codex Windobonensis* (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek 2160). Lásd hozzá: FRANKS, *The Manuscript Tradition of the Lex Dei* 290–304.

24 Így például az *unus testis nullus testis* elv kapcsán, lásd: RUFF, *A közvetlen hozzátartozók mentessége a családtagjuk elleni terhelő tanúvallomás kötelezettsége alól* 15–30.

25 Lásd bővebben: RUTGERS, *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*; HAMZA, *A recepció kérdéséhez* 332.; ILAN, *The Torah of the Jews of Ancient Rome* 363–395.

26 A kérdés jogosságáról általában lásd: RABELLO, *Jewish and Roman Jurisdiction* 141–167.; RABELLO, *The Legal Condition of the Jews in the Roman Empire* 662–762.; MATHISEN, *The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity* 35–53.

27 JACOBS, *Roman Christians and Jewish Law in the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* 85–99.

római jog az ókeresztény kortól kezdődően mintegy kétezer éven átívelően a mai napig (függetlenül attól, hogy a szekularizáció korától kezdődően a felekezeti jogrendeknek külső joghatálya nincs), és ebben a rendkívül hosszú időszakban az egyik összekötő kapocs az ősi zsidó jog és joggyakorlat, valamint az egyházjog között az ókeresztény egyházjog forrásain (így a püspöki leveleken, a zsinati határozatokon és a pseudoapostoli gyűjteményeken²⁸) kívül a *Collatio* volt, ahogy ezt *Reimsi Hincmar* példája igazolja.

2. A *Collatio* családjogi viszonyokkal kapcsolatban álló titulusai

A *Collatio* keletkezési idejét a legfrissebb szakirodalom, *Ulrich Manthe* 2021-ben publikált monográfiája – a gyűjteményben felhasznált források alapján – K. u. 391 és 438 közé teszi,²⁹ amely nagyjából megfelel annak, ami mellett ennek a kutatási projektnek a bevezető tanulmányában *Grüll Tibor* is állást foglalt.³⁰ A *Collatio* szerzőjének személyéről szóló élelénk vitához azonban *Manthe* új, még szerinte sem feltétlenül bizonyítható hipotézissel állt elő: a szöveg alapján (Coll. 6,7) nem csak kétségtelennek tartja, hogy a névtelen szerző a zsidó jogban járatos volt, de feltételezi azt is, hogy keresztény hitre tért, majd – talán a 4. század végi egyház belső nehézségei miatt megbotránkozva – újra a korabeli judaizmus tanításaihoz fordult.³¹ Ez az áttekintés nem a collator személyéről folyó vitához kíván csatlakozni, hanem csak utal arra, hogy a szerző származásának és vallási hovatartozásának az azonosítása tekintetében az elsődleges szöveg helyi családjogi vonatkozású, ahogy azt később látni fogjuk.

A kompiláció tizenhat címre oszlik: 1. A véletlenszerű vagy szándékos emberölésről (*De sicariis et homicidis casu vel voluntate*); 2. A súlyos testi sértésről (*De atroci iniuria*); 3. A rab-szolgákkal szembeni eljárásokról és kegyetlenkedésekről (*De iure et saevitia dominorum*); 4. A házasságtörésekről (*De adulteriis*); 5. A paráznákról (*De stupratoribus*); 6. A vérfertőző házasságról (*De incestis nuptiis*); 7. A tolvajokról és büntetésük módjáról (*De furibus et de poena eorum*); 8. A hamis tanúzásról (*De falso testimonio*); 9. Családtagok tanúskodási kötelezettség alóli felmentéséről (*De familiaris testimonio non admittendo*); 10. A letétekről (*De deposito*); 11. A marhatolvajokról (*De abactoribus*); 12. A gyújtogatókról (*De incendiariis*); 13. A határkövek elmozdításáról (*De termino amoto*); 14. Az emberrablókról (*De plagiariis*); 15. Az asztrológusokról, boszorkányokról és manicheusokról (*De mathematicis, maleficis et manichaeis*); 16. A jogszerű öröklésről (*De legitima successione*). Míg a szakirodalom³² azt hangsúlyozza, hogy az öröklési jogot tárgyaló utolsó cím kivételével minden korábbi cím a büntetőjoggal foglalkozik, figyelemre méltó az is, hogy ezek a büntetőjogi rendelkezések a védelem tárgyát tekintve bemutatnak egy bizonyos típusú családfelfogást is. Többek között *Hyamson*,³³ *Nelson*³⁴ és *Manthe*³⁵ hívta fel arra a figyelmet, hogy a három fennmaradt *Collatio*-kézirat egyikében, a bécsi kéziratban (W) a szöveget az „*incipit liber primus*” („kezdődik az első könyv”) félmondat vezeti be, ami arra enged következtetni, hogy az

28 Lásd bővebben korszakokra bontva: ERDŐ, Az egyházjog forrásai.

29 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 15.

30 GRÜLL, „Hoc quidem iuris est” 10.

31 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 16.

32 ROCCA, The Collatio and the Future of Rome 2.

33 HYAMSON, Mosaicarum et Romanarum legum Collatio XXXI.

34 NELSON, Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones 113.

35 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 20.

öröklési jogról szóló 16. cím valójában már a második könyvhöz tartozott volna, ha azt a szerző megírja.³⁶ Eltekintve attól a kérdéstől, hogy valóban befejezetlen maradt-e a *Collatio* és hogy az összeállításban helyt kapott elemeket sem feltétlenül véglegesnek szánta a collator,³⁷ megállapítható, hogy a *Collatio* – közvetve ugyan, de – a családjogi viszonyok tekintetében is fontos forrás lehet a kutatók számára a zsidó-keresztény-római háromszögben.

Bár a collator nem a a Szinaj-hegyi szövetségkötéskor kinyilvánított *Tízparancsolat*ot idézte, hanem a *Tóra* egészen más jogi rendelkezéseit, a szakirodalom már rég felhívta a figyelmet arra, hogy a tizenhat titulus a *Tízparancsolat* második kötébláján lévő hat parancshoz (II. Mózes 20:12–17) kapcsolódik,³⁸ mégpedig a parancsolatok sorrendjét tekintve az eredeti héber szöveget, és nem annak görög fordítását, a *Szeptuagintát* követve.³⁹

#	Parancsolat	Collatio §
6.	„Ne ölj!”	1, 2, 3
7.	„Ne paráználkodj!” (héber Biblia: „Ne légy házasságtörő!”)	4, 5, 6
8.	„Ne lopj!”	7
9.	„Ne légy hamis tanú!”	8, 9
10.	„Ne kívánd a másét!”	10–16

1. ábra: A *Tízparancsolat* és a *Collatio* kapcsolata a héber Bibliában követett sorrendnek megfelelően (forrás: *Grüll Tibor* összeállítása)⁴⁰

Mindez két szempontból is fontos ennek a tanulmánynak a tárgyához kapcsolódóan. A kodifikáció tág értelemben vett fogalmát⁴¹ tekintve egyedülálló az ókori jogi kultúrában, sőt azon túlmenően is, egészen a 16. században kezdődő abszolutista jogegységesítő törekvésekig, hogy a kódexekben általános szabályokat tartalmazó szerkezeti elemet különítették volna el, vagy egyáltalán struktúrált alapelveket fogalmaztak volna meg. A *Tízparancsolat* azonban olyan generális klauzuláknak tekinthető, amelyekre minden további jogi rendelkezés visszavezethető: a *Tóra* további 603 parancsa e tíz magyarázataként, illetve kazuisztikus kifejtéseként nyerhet értelmezést.⁴²

36 HUSCHKE, *Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio* 528.; NELSON, *Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones* 113.; LIEBS, *Jurisprudenz in spätantiken Italien* 172.; LIEBS, *Die sogenannte Mosaicarum et Romanarum legum Collatio* 100. (5. lábjegyzet); MANTHE, *Jüdisches Recht im spätantiken Rom* 20.

37 MANTHE, *Jüdisches Recht im spätantiken Rom* 21. Hogy ez a feltételezett lezáratlanság felületességet jelent-e, arról eltérnek a vélemények. *Volterra* szerint a collator nem mélyrehatóan foglalkozott a római joggal, míg *Frakes* úgy véli, hogy nem kétséges a körületekintő vizsgálat. Lásd: *VOLTERRA, Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* 704.; *FRAKES, Compiling the Collatio* 111–121.

38 A *Dekalogosz*, a Szentírás legfontosabb törvénycsoportja kétszer szerepel a mózesi könyvekben: először a Szinaj-hegyi kinyilatkoztatás történeti leírásakor (II. Mózes 20:2–14), majd mintegy negyven évvel később Mózes beszédei között (V. Mózes 5:6–21). A kettő között minimális, de nem elhanyagolható szövegtérést találunk. A házasságtörés tilalma az utóbbi listán a 18. versben található, azonosnak tekinthető megfogalmazással.

39 A *Szeptuaginta* a 6–7–8. parancsokat cseréli fel. Lásd bővebben: GRÜLL, „Hoc quidem iuris est” 10–28.

40 GRÜLL, „Hoc quidem iuris est” 10–28.

41 Lásd bővebben: KAJTÁR – HERGER, *Egyetemes állam- és jogtörténet* 13.

42 Lásd bővebben: RUFF, *A mózesi Törvény egységes rendszerének immanens elvei* 9–35.

A második szempont az, hogy ezek a generális klauzulák a *Tóra* 613 parancsa között kiemelten fontos szerepet töltenek be: az egyes parancsolatok ütközése esetén felülíró tekintéllyel bírhatnak,⁴³ valamint e tíz *micva* között is van súlyossági sorrend a legsúlyosabb bűntől, az idegen istenek imádásától a legenyhébbig, más feleségének vagy vagyonának megkínálásáig. A két kőtábla közül az elsőn az *Isten* elleni bűnök tilalmai, míg a másodikon az emberek elleni bűnök tilalmai szerepelnek. Így nagy jelentősége van annak, hogy a szülők tiszteletének parancsa⁴⁴ sorrendben az első az emberi kapcsolatokra vonatkozó törvények közül, és csak ezután következik a többi emberelleni bűncselekmények tilalma.⁴⁵ Mindez azt jelenti, hogy a szülők iránti tisztelet elve⁴⁶ – ütközésük esetén – nem csak a kevésbé súlyos bűnök/bűncselekmények esetén elsődleges, hanem akkor is, ha más, szintén halálbüntetéssel fenyegetett magatartás miatt jelentkezik az igazságszolgáltatás iránti igény.⁴⁷

A második kőtáblán szerepel a héber Bibliában követett sorrend szerinti hetedik *micva*, amely a társadalom legkisebb építő egységének, a családnak a stabilitását bátyázza körül a házasságon kívüli szexualitás általános tilalmával. Ennek a tanulmánynak nem tárgya a 7. parancsolat részletes bemutatása a tórai jogrendben és társadalomban. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy az ókori Izraelben a házasságtörést eredetileg a férj ellen elkövetett magánbűncselekménynek tekintették. Kivizsgálása és büntetésének ellenőrzése azért vált általánossá (és így a házasságtörés azért nyert közbűncselekményi karaktert), mert a szervezett társadalom elképzelhetetlen volt anélkül, hogy „*ezt a társadalmi élet gyökerét elszívó büntetést*” meg ne büntessék: *Amram* véleménye szerint „*a 'ne törj házasságot!' nem pusztán parancs volt arra, hogy tartsuk magunkat távol más házasságától, hanem figyelmeztetés arra, hogy tartózkodjunk a társadalom alapjainak megingatásától*”.⁴⁸ A mózesi törvény ezért erkölcsi utasításokkal és jogi korlátozásokkal igyekezett őrizni a házassági kapcsolat szentségét.⁴⁹ A talmudi jogértelmezés szerint a bálványimádás, a gyilkosság és a *gilui arayot* (amely magában foglalja a vérfertőzést és a házasságtörést is) három olyan bűncselekmény volt, amelyet semmilyen körülmények között nem volt szabad elkövetni, és az embernek inkább az életét kell feláldoznia, minthogy ezeket elkövesse – mondták ki a rabbik a lyddai gyűlésen (Sanh. 74a.),⁵⁰ a *Hadrianus*-féle lázadás idején.⁵¹ Így a törvény és az erkölcs kéz a kézben járt a bűncselekmények elkövetésének megakadályozása érdekében. Azok számára azonban, „*akik süketek voltak a törvény és az ész figyelmeztetéseire*” – mondja *Amram*⁵² –, halálbüntetést helyezett kilátásba a *Tóra*: mind a bűnös feleséget, mind a szeretőjét halálra ítélték.⁵³ Ugyanitt további szexuális bűnöket

43 RUFF, A közvetlen hozzátartozók mentessége a családtagjuk elleni terhelő tanúvallomás kötelezettsége alól 19.

44 II. Mózes 20:12.

45 II. Mózes 20:14–17.

46 II. Mózes 20:15, 17.

47 Lásd bővebben: HAMMER-KOSSOY, Divine Justice in Rabbinic Hands: Talmudic Reconstitution of the Penal System.

48 AMRAM, Adultery, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/865-adultery>.

49 A rendkívül bőséges szakirodalomból a zsidó jogfejlődés szakaszaira tekintettel lásd bővebben a „*Marriage and Divorce*” című fejezetet a következő műből: WESTBROOK, Biblical law 10–14. (további alapvető szakirodalom felsorolásával).

50 EISENBERG, The 613 Mitzvot 324.

51 Lásd hozzá: GRAETZ, Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart II. 422–424.

52 AMRAM, Adultery, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/865-adultery>.

53 V. Mózes 22:22: „*Ha rajtakapnak valamely férfit, hogy férjes asszonnyal hál, ők mindketten is meghaljanak: a férfi, a ki az asszonnyal hált, és az asszony is. Így tisztítsd ki a gonoszt Izráelből.*” Vö.: III. Mózes 20:10.

is nevesített a mózesi törvény: büntette a házasságkötő hajadont, ha bizonyítást nyert, hogy volt szexuális kapcsolata a házassága előtt,⁵⁴ az eljegyzett leányt, ha paráználkodott,⁵⁵ valamint azt, aki eljegyzett leány sérelmére,⁵⁶ illetve azt, aki nem eljegyzett leány sérelmére követett el nemi erőszakot.⁵⁷ Az V. Mózes 22:12–29 katalógusából látható, hogy nem csupán a házasság és partnere házasságtörését, hanem a házasságon kívüli szexualitás (ugyan nem általános, de széleskörű) tilalmát is tartalmazta a *Tóra*. A III. Mózes 18:3-ban Mózes attól óvta a zsidó népet, hogy ne cselekedjenek úgy, ahogy azt az egyiptomi szolgaság idején látták maguk körül a korabeli egyiptomi társadalomban, és úgy sem, ahogy az ígéret földjének kánaánita népei éltek. Az itt felsorolt szexuális bűnlistát, amelyen a házasságtörés mellett a vérfertőzés, a homoszexualitás és az állatokkal való közösülés, valamint a magzatok rituális feláldozása is szerepelt, a figyelmeztetés okával zárta le a szerző: ezek miatt a bűnök miatt veszítették el földjüket a kánaánita népek.⁵⁸

Ahogy a mózesi Törvény – a 7. parancsolatból kiindulva – összekapcsolta a szexuális bűnöket a III. Mózes 18 és az V. Mózes 22 idézett katalógusaiban, a *Collatio* szerzője is hasonlóképpen járt el művének a 4., 5. és 6. titulusában. Ezek közül az alábbiakban a 6. címmel foglalkozunk.

2.1. A *Collatio* vérfertőzéssel kapcsolatos elemei

Bár a *Collatio* 6. címe „*De incestis nuptiis*” („*A vérfertőző házasságról*”), a tartalma jóval túlmutat ezen: valóban a római jog szerint tilos vérfertőző házasság tilalmát⁵⁹ rögzítette (Coll. 6,2–6) *Ulpianus*, *Paulus* és *Papinianus* (Coll. 6,2. 3. 6) szövegrészei, továbbá *Diocletianus* constitúciója (Coll. 6,4. 5. alapján, de ezt megelőzően a zsidó jog tekintetében a tilos vérfertőző nemi kapcsolatot a házasságban és házasságon kívül is tárgyalta (Coll. 6,1. 7). A záró fejezettel (6,7) visszatért a *Tórához*, ahol az „*adstipulantibus*” kifejezést alkalmazva (lásd később) *Manthe* szerint megadta a kulcsot a szerző személyének, vagy legalább is származásának, illetve vallásának kérdéséhez is.⁶⁰

54 V. Mózes 22:12–21.

55 V. Mózes 22:23–24.

56 V. Mózes 22:25–27.

57 V. Mózes 22:28–29.

58 III. Mózes 18:24–25.

59 A római jogi relatív házassági akadályokról lásd általában: FÖLDI – HAMZA, A római jog története és intézményei 254.; BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS, Római magánjog 134.

60 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 20.

De incestis nuptiis	Vérfertőző házasság
6,1 (pr.) Moyses dicit: (1) Quicumque concubuerit cum muliere uxore patris sui, pudenda patris sui detexit, mortem moriantur ambo: rei sunt. (2) Et quicumque concubuerit cum nuru sua, mortem moriantur ambo: rei sunt. (=III. Mózes 20:11–12)	6,1 (pr.) Azt mondja Mózes: (1) Aki apja feleségével hál, apja szemérmét fedi fel; mindketten halállal lakoljanak, mert bűnösök. (2) S aki a menyével hál, mindketten halállal lakoljanak; bűnösök ők.
6,2 (pr.) Ulpianus libro regularum singulari sub titulo de nuptiis: (1) Inter parentes et liberos, cuiuscumque gradus sint, conubium non est. (2) Inter cognatos autem ex transverso gradu olim quidem usque ad quartum gradum matrimonia contrahi non poterant: nunc autem ex tertio gradu licet uxorem ducere, sed tantum fratris filiam, non etiam sororis, nec amitam nec materteram, quamvis eodem gradu sint. (3-4)... (=Ulp. reg. 5,6–7)	6,2 (pr.) Ulpianus az egyes szabályokról szóló könyvben „Házasság” címmel: (1) Nincs házasság a szülők és gyermekek között ⁶¹ , a rokonsági foktól függetlenül. (2) Bár korábban ⁶² nem lehetett házasságot kötni az oldalági rokonok között egészen a negyedik fokig, ma már megengedett a harmadik fokú rokonok közötti házasság, de csak (a férfi) fitestvérének a lányával ⁶³ , nem pedig a nőtestvére lányával, sem az apának a nőtestvérével vagy az anyának a nőtestvérével, ⁶⁴ bár azonos fokú rokonok. (3-4) ...

- 61 A jogi terminológiában a *parentes* nemcsak a szülőkre, hanem az összes ősre, a *liberi* pedig nemcsak a gyermekekre, hanem az összes leszármazóra vonatkozik. Gai. 23. ad ed. provinc. Dig. 50,16,51; Callistrat. 2 quaest. 50,16,220 pr.
- 62 A Kr. e. 200 körüli időkig, lásd: KASER, Das römische Privatrecht 316.
- 63 Ez a kivétel *Claudius* császárig nyúlik vissza (Suet. Claudius 26,3; Tac. ann. 12,5f.; Gai. Inst. 1,62; Aurel. Vict. epit. de Caesaribus 4,10. Lásd: KASER, Das römische Privatrecht 316. (52. lábjegyzet). *Cassius Dio* szerint a kivételt már *Nerva* megszüntette (Cass. 68,2,4: „(*Nerva*) törvényt által tiltotta meg... hogy valaki a testvére lányát vegye feleségül”. *Haenel* nem említette *Nerva* törvényét (Corpus legum I 67^b. Ulp. sing. reg. 5,6 = Coll. 6,2,2); *Diocletianus* (Coll. 6,4,5) úgy tűnik, hogy nem ismerte *Nerva* törvényét. Mindezekből *Volterra* azt a következtetést vonta le, hogy *Cassius* jelentése vagy téves volt, vagy *Nerva* törvényét nem tartották be. Vö.: VOLTERRA, Collatio legum Mosaicarum et Romanarum 103. (1. lábjegyzet).
- 64 Egyiptomban *Marcus Aurelius* és *Verus* császárok (161–169) egy vélhetően római férfi és egy római nő, *Flavia Tertulla* törvénytelen házasságából született gyermekeinek kegyelemből törvényes státuszt adtak, mivel a házasság már negyven éve fennállt és több gyermek is származott belőle. A feleség a férfi nőtestvérének a lánya volt (Marc. not. ad Pap. 2 de adult. Dig. 23,2,57a).

De incestis nuptiis	Vérfertőző házasság
6,3 (pr.) Paulus libros sententiarum secundo sub titulo de nuptiis: (1) Inter parentes et liberos iure ciuili matrimonia contrahi non possunt <nec sororem> nec filiam sororis aut neptem uxorem ducere possumus. ⁶⁵ proneptem <et> ⁶⁶ aetatis ratio prohibet. (2-3)... (=PS 2,19,3-5)	6,3 (pr.) Paulus szentenciáinak 2. könyvében „Házasság” címmel: (1) Szülők és gyermekek között nem jöhet létre civiljogi házasság. ⁶⁷ Nem vehetjük feleségül a <nőtestvérünket>, a nőtestvérünk lányát vagy az unokahúgunkat: egy dédunokát ⁶⁸ (feleségül venni) a korkülönbségre tekintettel <is> tilos. (2-3)...
6,4 (pr.) Gregorianus libro quinto sub titulo de nuptiis exemplum litterarum Diocletiani et Maximiani imp(eratorum) talem coniunctionem grauitur punire ⁶⁹ commemorat. Exemplum ⁷⁰ edicti Diocletiani et Maximiani ⁷¹ nobilissimum Caesarum:	6,4 (pr.) A (Codex) Gregorianus 5. könyvében „Házasság” címmel megemlíti Diocletianus és Maximianus császárok egyik levelének másolatát, amely súlyosan büntette az ilyen egyesülést. Diocletianus és Maximianus legnemesebb császárok edictumának exempluma:

65 *Manthe* a következő szerzőket követte a fenti szöveghelyen: MOMMSEN, Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum 156.; KRUEGER – MOMMSEN – STUEDEMUND, Collectio librorum iuris anteiustinianii II. 69–70.; LIEBS, Die pseudopaulinischen Sentenzen II. 160.

66 *Huschke* arra mutatott rá, hogy a leíró hagyhatta ki az *et-et* az *aetatis* előtt. Ha a nőtestvér, unokahúg vagy következő fokú unokahúg fiatalon szült, a korkülönbség lehetett 50 évnél kevesebb, azaz nem önmagában ez volt az ok a dédnagybácsi és dédunokahúg közötti házasság kizárására; a házasság tilalma inkább a nőtestvér lányával és unokájával való házasság tilalmából következik. Ezért *Manthe* úgy véli, hogy az *aetatis ratio* valószínűleg egy *Paulus* által hozzáadott retorikai érv (ezért szerepel *et-tel*). Lásd: MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 17.

67 A római polgárjoggal nem rendelkezők saját házassági joga szerint megengedett lehetett az ilyen házasság. A *ius civile* és a népjogok közötti ellentétéről a vérfertőzés tekintetében lásd: BUONGIORNO, Norme di derivatione. Ezért az, hogy *Huschke* és *Kübler* kiadásában a „*iure ciuili*”-t az 1. félmondatból a 2. félmondatba helyezték át, nem szükséges, hiszen a „*iure ciuili*” az egyenesági rokonok házassága esetében is értelmezhető. MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 17.

68 A nőtestvér dédunokája és a saját dédunoka már a mondat első felében szerepel a tiltólistán.

69 *puniri*: BVW *Pithou* [=α]; *punire*: *Blume*, *Huschke*, *MommSEN*, *Hyamson*, *Kübler*. *Manthe* megjegyzi, hogy az utóbbi szerzők *Gregorianust* a mondat alanyaként, a *commemoratio*-t pedig állítmányként értelmezték. Lásd: MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 18.

70 A diocletianusi és konstantinusi korból származó néhány császári törvény elején található megjegyzés: „*exemplum sacrarum litterarum Diocletiani et Maximiani AA. (Augustorum)*” („*Diocletianus és Maximianus császárok szent levelének a másolata*”), lásd például: Cod. Iust. 10,32,2. Az *exemplum* kifejezés egy ediktum szó szerinti másolatát jelenti. KÜBLER, Paricum, Exemplum 447–448. Lásd bővebben: MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 18.

71 *MommSEN* betoldása: <Aug(ustorum) et Constantii et Maximiani>. *Manthe* szerint az ediktum eredeti szövegének megfelel ugyan, de a *Collatio*-ban rögzített változatnak nem. Lásd: MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 18.

De incestis nuptiis	Vérfertőző házasság
(1) Quoniam piis religiosisque mentibus Nostris ea, quae Romanis legibus caste sancteque sunt constituta, uenerabilia maxime uidentur atque aeterna religione seruanda, dissimulare⁷² ea, quae a quibusdam in praeteritum nefarie incesteque commissa sunt, non oportere credimus: cum uel cohibenda sunt uel etiam uindicanda, insurgere Nos disciplina nostrorum temporum cohortatur. ita enim et ipsos immortales deos Romano nomini, ut semper fuerunt, fauentes atque placatos futuros esse non dubium est, si cunctos sub imperio Nostro agentes piam religionemque et quietam et castam in omnibus mere colere perspexerimus uitam. (2-3)...(6-8) (4) Sed posthac religionem sanctitatemque in conubiis copulandis uolumus ab unoquoque seruari, ut se ad disciplinam legesque Romanas meminerint pertinere et eas tantum sciant nuptias licitas, quae sunt Romano iure permissae. (5) Cum quibus autem personis tam cognatorum quam ex adfinium numero contrahi non liceat matrimonium, hoc edicto Nostro complexi sumus: cum filia nepte pronepte itemque matre auia proauia et ex latere amita ac matertera <sorore> sororis filia et ex ea nepte. itemque ex adfinibus priuigna nouerca socru nuru ceterisque, quae antiquo iure prohibentur, a quibus cunctos oulumus abstinere.⁷³	(1) Mivel jámbor és vallásos elménk számára a római törvények által tisztességesen és szentül megállapított dolgok a legtisztelőre-méltóbbnak és az örök vallásossággal betartandónak tűnnek, úgy véljük, hogy nem helyes eltitkolni azokat, amelyeket a múltban egyesek gonoszul és vérfertőző módon követtek el: mivel ezeket vagy meg kell fékezni, vagy akár meg kell bosszulni, korunk fegyelme arra ösztönöz minket, hogy fellépjünk ellenük. Kétségtelen, hogy maguk a halhatatlan istenek akkor lesznek jóindulatúak és elégedettek a római hírnévvel, mint mindig is voltak, ha biztosítjuk, hogy mindazok, akik a mi uralmunk alatt állnak, minden dologban jámbor, lelkiismeretes, csendes és tiszta életet éljenek, korlátozás nélkül. (2-3)... (4) És azt kívánjuk, hogy a jövőbeni házasságkötések során mindenki tartsa be a lelkiismereteséget és kifogástalan életvitelt tanúsítson, hogy emlékeztetben tartsák, hogy a római jogrendhez tartoznak, és tudják, hogy csak olyan házasságok lehetségesek, amelyeket a római jog megenged. (5) Azt pedig kimondtuk edictumunkban, hogy mely egymással vérrokonságban és sógorsági kapcsolatban álló személyek nem léphetnek házasságra: lányával, unokájával és dédunokájával, hasonlóképpen anyjával, nagymamájával és dédanyjával, valamint az oldalági rokonok közül apja és anyja lánytestvérével, <lánytestvérr>, lánytestvér lányával és unokájával a lánytestvér lánya ágán. És hasonlóképpen azok közül, akik házasság révén állnak rokonságban (sógorságban, ford.) mostohalánnyal, mostohaanyával, anyóssal, mennyel... és másokkal, akiket az ősi jog tiltott – hogy mindezekről tartózkodjanak, azt akarjuk.(6-8) [295]

72 *dissimulare* BVW: Pithou, Blume, Mommsen, Frakes; *dissimulari*: Huschke, Kübler. Lásd hozzá: MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 18.

73 A Cod. Iust 5,4,17 párhuzamos szöveghelyén (Diocl. 295) a „*praeterae fratris filia et ex ea nepte*” szövegrész is szerepel. MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 19.

De incestis nuptiis	Vérfertőző házasság
6,5 (pr.) Hermogenianus sub titulo de nuptiis: Imp(eratores) Diocletianus et Maximianus Aug(usti) Fl(aui) Flauiano: (1) His, qui incestas nuptias per errorem contrahunt, ne poenis subiciantur, ita demum clementia principum subuenit, si postea, quam errorem suum rescierint, ilico nefarias nuptias diremerint. Prop(osita) id(ibus) Mart(iis) <Tiberiano> et Dione cons(ulibus). (2) Hanc quoque constitutionem Gregorianus titulo de nuptiis inseruit, quae est tricesima et secunda, aliis tamen et die <et cons.>, id est: (3) Constituto prop(osita) V id(us) Iun(ias) Diocletiano teret Maximiano Augustis.⁷⁴	6,5 (pr.) (Codex) Hermogenianus „Házasság” cím alatt: Diocletianus és Maximianus imperatorok és császárok Flavius Flavianusnak: (1) Azoknak, akik tévedésből vérfertőző házasságra lépnek, csak akkor jön a büntetéstől való védelem segítségül a császárok kegyelméből, ha tévedésük felfedezését követően azonnal felbontják szégyenletes házasságukat. Kihirdetve március idusán, <Tiberius> és Dio. konzulok alatt [291] (2) A (Codex) Gregorianus ezt a konstitúciót is hozzáfűzte a „Házasság” címhez 32. konstitúcióként, természetesen más nappal <és (más) consulokkal>, nevezetesen: (3) Constitutio, kihirdetve június 9-én, Diocletianus augustus 3. consulsága és Maximianus consulsága alatt. [287]
6,6 (pr.) Papinianus libro singularis de adulteris: (1) Qui sororis filiam uxorem duxerat per errorem, antequam praeuenitur a delatore, diremit coitum: quaero, an adhuc possit accusari? respondit: ei, qui coniunctione⁷⁵ sororis filiae bona fide abstinuit, poenam remitti palam est, quia, qui errore cognito diremit coitum, creditur eius uoluntatis fuisse, ut, si scisset se in eo necessitudinis gradu positum, non fuisset tale matrimonium copulaturus.	6,6 (pr.) Papinianus első könyve a házasságtörőkről: (1) Az, aki tévedésből a nőtestvére lányát vette feleségül, abbahagyta vele a nemi kapcsolatot, még mielőtt a feljelentő előállt volna: Vajon, kérdem én, még mindig vádolható? (Papinianus) válaszolt: Nyilvánvaló, hogy a büntetés elengedhető annak, aki becsületesen megőrizte magát a testvére lányával való nemi kapcsolattól, mert aki tévedésének felismerése után vetett véget a nemi közösülésnek, arról feltételezzük, hogy ha tudta volna, hogy a rokonság ezen fokán áll, akkor nem állt volna szándékában, hogy ilyen házasságra lépjen.

⁷⁴ Mommsen (160,9) a Coll. 6,5,2-3-at Coll. 6,6,1-ként számozta, amit helyesbített a következő mű: KRUEGER–MOMMSEN – STUEDEMUND, Collectio librorum iuris anteiusustiniani III. 239 („Collatio 6,5”).

⁷⁵ coniunctione: Pithou, Kübler (lásd hozzá: MANTHE, Papinians Liber singularis 119.); coitu: Mommsen; coniunctae: BVW, Blume, Huschke.

De incestis nuptiis	Vérfertőző házasság
6,7 (MommSEN 160,21–161,12.) (pr.) Id <quid>em dicitur in eos, qui incestas nuptias contraxerunt. maledicti tamen sunt omnes incesti per Legem, cum adhuc rudibus populis ex diuino nutu condita isdem adstipulantibus ⁷⁶ sanciretur. et utique omnes maledicti puniti sunt, quos diuina et humana sententia consona uoce damnauit. Lex diuina sic dicit:	6,7 (pr.) Ezt <pedig/valójában> azokról mondják, akik vérfertőző házasságra lépnek. Minden vérfertőző átkozott a Törvény által, merthogy isteni akarat hozta létre a mindaddig tudatlan népek számára, és azáltal nyert szentesítést, hogy ugyanezek (a népek a törvényt) elfogadták. És bizony minden átkozottat megbüntettek, akiket az isteni és emberi ítékezés egyaránt elítélt. Az isteni törvény így szól:
(1) Maledictus, inquit, dixit Moyses, qui concubuerit cum uxore patris sui: et dicit omnis populus: fiat, fiat. [=V. Mózes 27:20]	(1) Átkozott – mondja (az isteni Törvény) –, így szólt Mózes, aki az atyjának a feleségével hál. És az egész nép így szól: ámen, ámen.
(2) Maledictus, qui concubuerit cum sorore sua de patre aut de matre: et dicit omnis populus: fiat, fiat. [=V. Mózes 27:22]	(2) Átkozott, aki akár atyjának, akár anyjának a nőtestvérével hál. És az egész nép így szól: ámen, ámen.
(3)...cum nuru sua [=V. Mózes 27:23a] (4)...cum socru sua [=V. Mózes 27:23a] (5)...cum sorore patris sui [-III. Mózes 18:12] (6)...cum sorore matris suae [-III. Mózes 18:13] (7)...cum sorore uxoris suae [=V. Mózes 27:23b] (8)...cum uxore fratris sui [- III. Mózes 18:16] (9)...cum omni pecore [=V. Mózes 27:21]	(3) ...a menyével... (4) ...az anyósával... (5)...az atyjának nőtestvérével... (6)...az anyjának nőtestvérével ... (7)...a felesége nőtestvérével ... (8)...a fitestvére feleségével... (9)...minden jószágával ...

⁷⁶ Az „adstipulantibus” és a magyar fordításban az „elfogadták” értelmezését lásd később.

2.2. Házasság a fitestvér leányával? (Coll. 6,2,2 és 6,4,5)

A Coll. 6,2,2 és 6,4,5 fent idézett szöveghelyei, melyek megengedik a fitestvér leányával történő házasságot, némi fejtörsre adtak okot a kutatóknak. Ennek az oka az a nyilvánvaló ellentmondás, ami *Constantius* és *Constans* császárok 342-ből származó törvényével szemben fennáll, hiszen ez halállal fenyegette azt, aki ilyen házasságra lépett. A kutatók arra gondoltak, hogy a collator a fitestvér lányát és lányunokáját a diocletianusi constitutióból idézett házassági tilalom alá vetett rokoni kapcsolatok között látta ugyan, mégis kihagyta.⁷⁷ *Manthe* azonban felteszi a kérdést, hogy a vérfertőző kapcsolatok könnyörtelen üldözője miért tette volna ezt? Nem arról lehet inkább szó, hogy a diocletianusi constitutio idézésekor azért nem említette a fitestvér lányát és unokáját, mert *Nerva* törvényét (lásd a 63. lábjegyzetet) nem ismerte, és ezért a *Claudius* óta fennálló állapotot tartotta meg? Többek között *Schultingh*, *Trieb*s és *Manthe* is azt feltételezi,⁷⁸ hogy a collator hűen adta vissza a diocletianusi normát: végérvényesen csak *Constantius* és *Constans* tiltotta meg a fitestvér leányával történő házasságkötést 342-ben (Cod. Theod. 3,12,1), a 295-ből származó diocletianusi constitutio szövegébe a szabályt pedig utólag, a Codex Iustinianus szerkesztői illesztették be azért, hogy a Cod. Iust. 5,4,17-et (295) a Cod. Theod. 3,12,1-höz (342) igazítsák. S hogy miért nem ismerte a collator a 342-ből származó forrást? A Cod. Gregorianus és Cod. Hermogenianus szövegén kívül más törvényekhez mindaddig nem férhetett hozzá, amíg 391-ben meg nem látogatott egy római levéltárat is. Ez az oka annak, hogy *Mathe* a *Collatio* keletkezésének időpontját K. u. 391 és 438 közé teszi, legnagyobb valószínűséget a 391 és 400 közötti éveknek adva.⁷⁹

2.3. Ugyanazt mondják a vérfertőzésről az isteni Törvény és a római törvények? (Coll. 6,7 pr.)

Számos eltérő magyarázat született a Coll. 6,7 pr. szöveghelyről, amely *Mommsen* kritikai kiadásában (160,21–161,12.) a következőként szerepelt: „*Id <quid>em dicitur in eos, qui incestas nuptias contraxerunt. maledicti tamen sunt omnes incesti per Legem...*” („Ezt <pedig/>valójában > azokról mondják, akik vérfertőző házasságra lépnek. Minden vérfertőző átkozott a Törvény által...”). Az „*idem*” nem lehet helyes, vélekedik *Manthe*, hiszen nyilvánvalóan nem ugyanazt tartalmazza ebben az esetben az isteni Törvény és a római jog. Eltérőek ugyanis maguk a tényállások: a római jog (Coll. 6,2-6) csak a vérfertőző házasságot büntette, anélkül, hogy a vérfertőző nemi kapcsolatról is így rendelkezett volna, a *Tóra* azonban a házasságon kívüli vérfertőzést is elítélte – gyakorlatilag kétszeresen is a házasságon kívüli nemi kapcsolat helytelenítésével.

1861-ben *Huschke* megpróbálta a mommseni szöveget kiigazítani azzal,⁸⁰ hogy az „*idem <igitur> dicitur*” („ugyanazt mondják tehát”) kifejezést használta,⁸¹ a *dicitur* „nevezetesen az Isten törvényére és a római törvényekre” („*sc. lege Dei et legibus Romanis*”) vonatkoztatva.⁸² Szerinte a *tamen* arra utal, hogy az isteni jog szerint minden vérfertőzés büntetendő, azaz a Coll. 6,1-ből

77 CHIAZZESE, Confronti testuali. Contributo alla dottrina delle interpolazione giustinianee 79.

78 SCHULTINGH, Mosaicarum et Romanarum legum collatio 757. (13. lábjegyzet), TRIEBs, Studien zur Lex Dei II: Das römische Recht der Lex Dei. Über das sechste Gebot des Dekalogs 119.

79 MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 15.

80 HUSCHKE, Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio 553; MANTHE, Abstipulantibus 365.

81 HUSCHKE, Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio 553.

82 HUSCHKE, Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio 553. (4. lábjegyzet).

nem csak az ott nevesített két tényállás (az anyóssal és a mennellyel való vérfertőzés) büntetése következik. Ehhez a magyarázathoz azonban az *igitur* betoldására volt szüksége. 1961-ben *Masi* az *idem*-et az isteni és a római jogi normák azonosságával magyarázta,⁸³ ami azonban a különböző tényállások miatt aligha fogadható el.⁸⁴ *Schutz* ugyanebben az évben publikált monográfiájában kifejtette, hogy a *Collatio* tartalma lépcsőzetesen alakult ki,⁸⁵ és az *idem* csak a Coll. 6,1-re vonatkozik, míg a Coll. 6,7 kései kiegészítés lehet, amit nem a megfelelő helyre illesztettek be.⁸⁶ *Nelson* emendálása (1981) szerint a „*quid*” téves betoldás, és az „*Id <quid>em dicitur*” („*ez pedig valóban mondják*”) helyett „*idem dicitur*” („*ugyanezt mondják*”) ad értelmet a következő mondat elején olvasható „*tamen sunt omnes*” („*mégis mindenki*”) kifejezésnek.⁸⁷ *Volterra* 1931-ben a kérdést jóval egyszerűbben oldotta meg: arra a következtetésre jutott, hogy az *idem* értelme nem világos.⁸⁸ A legfrissebb kutatás *Nelson* emendálását fogadja el.⁸⁹

2.4. A Színaj-hegyi szövetségben értelmezhető vérfertőzési tényállások (Coll. 6,7,1–9)

A Színaj-hegyen történő szövetségekötés leírásában (II. Mózes 24:1–8) kétszer is szerepel Izrael népének a fogadása a Törvény megtartására, miután Mózes a „*Szövetség Könyvét*”⁹⁰ felolvasta a jelenlétükben: „*Mindazokat a dolgokat, amelyeket az Úr parancsolt, megcselekedszük*”, illetve „*Mindezt megteszünk, amit az Úr parancsolt, és engedelmeskedünk*”.⁹¹ Ehhez hasonló jelenet szerepel a második törvénykönyvben (V. Mózes 27) is, ahonnan a *Collatio* átokkatalógusának kilenc tényállásából hat származik: Mózes közvetlenül a halála előtt azt parancsolta Józsuénak, hogy a Jordánon történő átkelés követően tizenkét átkot⁹² írjon fel egy oltárra.⁹³ Ezeket az Ebal és a Garizim helyek közötti völgyben Sikkhemnél a nép hangosan elismételte, amiért is a szakirodalomban a sikkhemi *Dodekalogosz*ként utalnak rá.⁹⁴ A *Collatio* további három tilalmát, amelyek megsértése szintén átkot von magával, nem innen, hanem a III. Mózes 18:12, 13, és 16 verseiből idézte a collator, azokat némiképp a *Dodekalogosz* stílusához igazítva. A Coll. 6,7,1–9-ben az „*et dicit omnis populus*” („*és az egész nép mondja*”), kifejezés szerepel, még hozzá túlnyomórészt jelen időben „*dicit*”, vagy rövidítve „*dic.*” alakban. A V kézirat leírója azonban jövő időt használt (*dicet*),⁹⁵ ahogy a *Szeptuaginta* görög szövegében szintén a jövő idejű ige található.

-
- 83 MASI, Contributi ad una datazione della „Collatio legum Mosaicarum et Romanarum” 289. (16. lábjegyzet).
- 84 MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 40.
- 85 SCHULZ, Geschichte der römischen Rechtswissenschaft 396–398.
- 86 SCHULZ, Die biblischen Texte in der Collatio legum Mosaicarum et Romanarum 31.
- 87 NELSON, Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones 108.
- 88 VOLTERRA, Collatio legum Mosaicarum et Romanarum.
- 89 MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 40–41.
- 90 A „*Szövetség Könyve*” elnevezést lásd: NOTH, Exodus 139.; OTTO, Recht im antiken Israel 160–164.
- 91 II. Mózes 24:3 és 7.
- 92 V. Mózes 27:15–26.
- 93 V. Mózes 27:8.
- 94 RAD, Das fünfte Buch Mose 119.
- 95 MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 40.

2.5. A noahita szövetségben értelmezhető vérfertőzés

A talmudi jog szerint a *Tóra* átfogó vérfertőzésre vonatkozó tilalma a *Tóra* nélkül élő nemzetekre alapján véve nem vonatkozik. Az *Örökkévaló* azonban már *Noénak* (és vele együtt minden embernek illetve majdani népnek) is⁹⁶ adott parancsolatokat a velük kötött szövetség keretében.⁹⁷ A rabbinikus jogértelmezés szerint ezek az igék hét parancsolatot jelentenek: „*Es lehrten die Rabban: Sieben Gebote wurden den Söhnen des Noah auferlegt: (das Gebot) der Rechtspflege und (die Verbote) der Lästerung des Namens (des Ewigen), des Dienstes für fremde Götter, der Aufdeckung der Schamteile, des Ausgießens von Blut, des Raubes und (des Genusses) eines Gliedes eines lebenden Tieres.*” „*A Rabbá így tanított: Hét parancsolatot kaptak Noé fiai: (a parancsolatot) az igazságszolgáltatásra és (a tilalmakat) (az Örökkévaló Nevének) káromlására, az idegen istenek szolgálatára, az intim testrészek felfedezésére, a vérontásra, az élő állat testrészének kiragadására (és elfogyasztására).*”⁹⁸

A szexualitásra vonatkozó parancsolat az intim testrészek felfedezésének általános tilalmában jelent meg a *Talmud* arám nyelvű szövegében, ami megfelel a *Tóra* héber szövegében a III. Mózes 18:6–18 szóhasználatának. Az utóbbi a vérfertőzés vonatkozásában értelmezhető, nevezetesen a vérrokonnal vagy vérrokon feleségével elkövetett vérfertőzésről szól a konkrét tilalom.⁹⁹ A noahita szövetség keretében értelmezett tilalmak körébe azonban csak kevés vérfertőzőési eset esik, amelyek mind az anyai ágra vonatkoznak,¹⁰⁰ így az apai ági féltestvéreknek a Szinaj-hegyi szövetségben tiltott házassága¹⁰¹ nem esik a noahita vérfertőzés-tilalom rabbinikus értelmezése alá. Ezért az olyan prozelitának (pogány háttérből zsidóvá lett személynek), aki még a zsidóságba való betérése előtt vette felségül az anyai ági féltestvérét, el kellett bocsájtania azt, míg az apai ági féltestvérel megmaradhatott házasságban.

A korabeli népek szokásaitól a valóságban nem feltétlenül volt idegen a vérfertőző kapcsolat. A Kr. u. 4. századból ismert, hogy a perzsák között létezett az anyával vagy a lánytestvérekkel való szexuális kapcsolat (Expos. tot. mund. et gent. 19):¹⁰² „*Persae ... sicuti muta animalia matribus et sororibus condormiunt*” („*A perzsák ... mint a néma állatok, anyjukkal és nővéreikkel hálnak*”). Ezt más források is megerősítik nem csak a házasságon kívüli nemiségre, hanem a házasságra vonatkozóan is (Minuc Felix 31,3): „*Ius est apud Persas misceri cum matribus, Aegyptiis et Athenis cum sororibus*

96 I. Mózes 10.

97 I. Mózes 9:1–7: „*Azután Isten megáldotta Noét és fiait, és azt mondta nekik: Szaporodjatok és sokasodjatok, és töltsétek be a földet. Féljen és rettegjen töletek minden földi állat és minden égi madár. Mindazt, ami nyüzsg a földön, és a tenger minden halát is a kezetekbe adom. Minden mozgó állat, amelyik él, legyen nektek táplálékul, amint a zöld füvet is nektek adom. De a húst az élető vérral együtt ne egyétek meg! A ti véreteket is, amelyben az életetek van, számon kérem. Minden élőlénytől számon kérem azt, az ember testvérétől is az ember életét. Aki embervért ont, annak vére ember által ontassék ki; mert Isten a maga képére teremtette az embert. Ti pedig szaporodjatok, sokasodjatok, és megsokasodva népesítsétek be a földet.*”

98 Bab. Talmud, Sanhedrin „Gerichtshof” 56a, Goldschmidt arám-német kiadásában (8,687) lásd: GOLDSCHMIDT, Der babylonische Talmud VII. 240, 1–3.

99 A *Blutschande* (vérgyalázás) kifejezést használva lásd: STRACK – BILLERBECK, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch I. 221. Lásd még: STEMBERGER, Einleitung in Talmud und Midras 37 (Nr. 12.).

100 Bab. Talmud, Sanhedrin 57b-58a., lásd: GOLDSCHMIDT, Der babylonische Talmud 8, 694–696. Az, hogy a noahita tilalmak között az állatokkal való fajtalanság is szerepelne (V. Mózes 27:21 = Coll. 6,7,9), itt nem található meg.

101 V. Mózes 27:22 = Coll. 6,7,2. Vö.: III. Mózes 18:9.

102 RIESE, Geographi Latini minores 108. (4., 6–7.).

legitima conubia” („A perzsáknál az anyákkal való házasság joga él, az egyiptomiaknál és athéniaknál pedig a nővérekkel való házasság legális.”). Tertullianus (Tertull. apol. 9)¹⁰³ Knidoszi Ctesiasnak (Kr. e. 400 körül) tulajdonítja azt a tudósítást, hogy a perzsáknál elfogadott volt az anya és fia közötti nemi kapcsolat („*Persas cum suis matribus misceri Ctesias refert*” = „Ctesias tudósít arról, hogy a perzsák az anyjukkal közöskültek”),¹⁰⁴ míg az ismeretlen nevű 4. századi ókeresztény író, akit a szakirodalom az *Ambrosiaster* megjelöléssel illet,¹⁰⁵ arról számolt be, hogy a perzsák megengedik az atyák és leányaik közötti szexuális kapcsolatot („*Persae licitum habent cum filiabus suis conuenire*”, Ambrst. quaest. 115, 19). Egyiptomban még a római korban is gyakori volt a testvérházasság, amely a forrásokból csak a Kr. utáni 3. századtól tűnt el. 216/7-ből azonban még fennmaradt egy római polgárok közötti testvérházasság története (Pap. Lond. 936):¹⁰⁶ *Aurelia Dioskorus*, akinek a gentilneve (*Aurelia*) arra utal, hogy a Constitutio Antoniniana (Kr. u. 212) következtében kapott római polgárjogot, a testvérével lépett házasságra: az új polgárok *M. Aurelius Severus Antoninus* (*Caracalla*) császár családjába nyertek felvételt.¹⁰⁷ Férje, *Theognostos*, bár gentilneve nem ismert, szintén frissen kapta meg a római polgárjogot. 227-ben *Theognostos* még testvérének nevezte *Dioskorus*t, nem feleségének, mint ahogy *Dioskorus* is fivéréként tett említést *Theognostos*ról 231-ben. Ebből *Manthe* azt a következtetést vonta le, hogy a testvérházasság 212 után, ha háttérbe is szorulhatott, az endogám házasság (az egymással vérokonni kapcsolatban álló nemzetségi tagok közötti házasság) keretei között még megtűrt volt.¹⁰⁸ A népjogokban megengedett rokonházasságot *Diocletianus* csak 295-ben tiltotta be, és ez volt az az állapot, amire a collator utal (Coll. 6,4,4) – nyilvánvalóan helyeslően. A birodalmi jog tehát a birodalomba intergált népek jogrendjét közelítette a noahita vérfertőzés-tilalomhoz. Más kérdés, hogy a collector által ismert római jogi szabályok mennyiben feleltek meg a noahita jognak.

2.6. A Coll. 6,7 pr. Mommsen kritikai szövegkiadásában

A talmudi jogértelmezés szerint a pogányoknak, akikre a Noéval kötött szövetség szabályai vonatkoznak, nincs megtiltva az apai féltestvérrel való házasságkötés (ha más rokonsági kapcsolat nincs közöttük), mint ahogy az anyóssal sem.¹⁰⁹ Mi történjen azonban egy pogánnyal, ha a zsidó vallásba betér? Vitatott volt az, hogy a prozelita az anyai féltestvérével köthet-e házasságot,¹¹⁰ de az ilyen – inkább elméleti – kérdések nem csak a zsidó jogban, hanem Rómában is előfordultak, ahogy arra *Manthe* rámutatott (Paul. Dig. 38,10,10,14).¹¹¹

Amikor Izrael fiai a Szinaj-hegyen alávetették magukat a kinyilatkoztatott jognak, kötelesek lettek annak mindent előírását követni. Ennek az önkéntes alávetésnek a logikáját tovább vezet-

103 Idézi: MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 42.

104 SINKO, Die Descriptio orbis terrae 547. (a 10,6. §-hoz fűzött apparátus).

105 VANYÓ, Ókeresztény írók lexikona 16–17.

106 KENYON – BELL, Greek Papyri in the British Museum III., 31. Lásd hozzá: MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 42.

107 KASER, Das römisches Privatrecht 219. (29. lábjegyzet).

108 WEISS, Endogamie und Exogamie im römischen Kaiserreich 361. (1. lábjegyzet); TAUBENSCHLAG, Law of Greco-Roman Egypt in the Light of Papyri 332 B.C. – 640 A. D. 111–112. (lásd a 28. lábjegyzet is).

109 STRACK – BILLERBECK, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch III. 345 (b, megjegyzés).

110 STRACK – BILLERBECK, Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch III. 355.

111 Lásd bővebben: MANTHE, Die Patchworkfamilien des Iulius Paulus 251–263.

ve a collator megjegyzi (Coll. 6,7), hogy ha a pogány népek a *Lex diuina*-t elfogadják, minden vérfertőzést elkövető személy átkot von magára. Nyilvánvaló, hogy a *Lex diuina* magát a Törát jelenti az ó- és az újszövetségi könyvekben és az ókeresztény irodalomban is. Pál apostol magáról mondja azt, hogy „*En zsidó ember vagyok, születtem a cilicizai Tárzusban, fölneveltetem pedig ebben a városban a Gamáliele lábainál, tanítottam az atyák Törvényének pontossága szerint ...*”,¹¹² ahol a Törvény kifejezésre a görög a „*Nomosz*”, a *Vulgata* latinja pedig a „*Lex*” szót használja. Ugyanez az értelmezés más korabeli forrásban is kimutatható (Hier. ep. 121,10,2): „*eruditus ad pedes Gamalielis uiri in Lege doctissimi*” („*A Törvényben legképzettebb ember(nek), Gamaliel(nek) lábainál tanult (személy/tudós).*”). Mindebből az a következtetést vonható le, hogy a Coll. 6,7 pr. szerint a noahiták is a teljes Törvény jóval szigorúbb vérfertőzés-tilalmának esnek alá, amennyiben magukra nézve azt kötelezőnek ismerik el.¹¹³

A Coll. 6,7 olvasásakor az egymástól e tekintetben (is) eltérő kiadásokban feltűnő, hogy az átkot minden vérfertőzőre kiterjed, „*amikor az eddig tudatlan népek*” („*ad hoc rudibus populis*”) a Törvényt „*elfogadják*” („*ad stipulantibus*”), és ezzel a Törvényről ismerettel rendelkező népek szintjét elérik. A Szináj-hegyi törvényadás azonban csak egyetlen egy népnek szólt, a *Jákob/Izrael* családjából az Egyiptomból való kivonulás idejére néppé vált zsidóságnak, és nem ismert olyan antik forrás, amely alapján ez kétségbe vonható lenne. Amennyiben az exodus során hozzájuk csatlakozott egyiptomiakra¹¹⁴ gondolunk, ők nem népként, hanem individuumként döntöttek úgy, hogy elhagyják Egyiptomot.¹¹⁵ Őket a törvényadáskor a nemzetek képviselőjének tekinteni súlyos tévedés lenne, hiszen a Szináj-hegyi szövetség kifejezetten *Jákob/Izrael* leszármazóira vonatkozott,¹¹⁶ a jövevények pedig – jobb esetben – igazodtak ahhoz: „*Mindabból, amit Mózes megparancsolt, egyetlen szó sem volt, amit ne olvasott volna föl Józsué Izrael egész gyülekezete előtt, meg az asszonyok, gyermekek és jövevények előtt, akik köztük éltek*”.¹¹⁷

Manthe kérdése tehát, hogy mely népekre gondolt a collator, teljesen helytálló.¹¹⁸ *Frakes* a „*rudēs populī*” kifejezést használta, amit „*a még primitív nép*” („*the still primitiv people*”) alakban adott vissza az angol fordításban.¹¹⁹ *Liebs* a „*selbst bei primitiven Völkern*”, die „*sich ihm* [scil. dem Gesetz] *angeschlossen haben*” („*még a primitív népeknél*”, akik „*ahhoz* [értsd: a Törvényhez] *csatlakoztak*”) fordítással élt.¹²⁰ *Manthe* úgy véli, hogy a „*selbst*” („*maguk*”) szó használata a latin szöveg alapján nem indokolható, mert azt a collator minden bizonnyal az „*etiam rudibus populis*” vagy „*uel rudibus*” megfogalmazással fejezte volna ki, és mindezekből következően az „*ad stipulantibus*” szónak sem zsidó, sem keresztény kontextusban nincs értelme.¹²¹ A kérdésre a választ ezért a kéziratokban kereste.

112 Apostolok cselekedete 22:3.

113 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 43.

114 IV. Mózes 11:4.

115 II. Mózes 12:35.

116 II. Mózes 19:23.

117 Józsué 8:35.

118 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 43.

119 FRAKES, Compiling Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity 217.

120 LIEBS, Das Recht der Römer und die Christen 241.

121 Lásd bővebben további irodalommal: MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 43.

Mind a három kéziratra igaz, hogy „*adstipulantibus*” helyett „*abstipulantibus*” szerepel a szövegben.¹²² A collator mondanivalójának értelme tehát nem az volt, hogy magatartásuk következménye (jelesül az átok) kiterjedt rájuk azáltal, hogy a Törvényt elfogadták, hanem az, hogy ez a következmény annak ellenére is eléri őket, hogy elutasítják azt, a korabeli zsidó tradíció szerint. A pogány népek szempontjából – keresztény értelmezésben – itt valójában nem is elutasításról volt szó, hanem egészen egyszerűen arról, hogy ez a szövetség nem a nemzeteknek szólt.

Pithou 1573-ban a B kézirat alapján készült szövegkiadásában az „*adstipulantibus*” szerepel, abban az értelemben, mint ahogy egy szerződési ajánlatot elutasítanak. A „*stipulari*” a klasszikus római jogban az adós teljesítési ígéretét jelentette olyan módon, hogy az adós a hitelező „*Megígéri, hogy ezt és ezt megteszi nekem?*” szó szerinti kérdésére egy ugyancsak szó szerinti a „*Megígérem*” válasszal felelt.¹²³ Az „*adstipulari*” ellenben azt jelentette, hogy a másodlagos hitelező ígéretet tett arra, hogy a főhitelező által kikötés formájában nyújtott szolgáltatásból a főhitelezőt megillető összeget megfizeti, mindenekelőtt azért, hogy a követelést jogosult címzettként behajthassa.¹²⁴ A későantik korban azonban a *stipulatio* klasszikus formája (a szóbeli ajánlattétel és ajánlatelfogadás által történő szerződéskötés) már nem élt, és a *stipulari* kifejezés már csak azt jelentette, hogy egy okiratba foglalt szerződést megkötnek anélkül, hogy a szóbeli kérdésre illetve feleletre szükség lett volna.¹²⁵ Nyugaton ekkor az *adstipulari* ugyanúgy írásbeli szerződéskötést jelentett, mint a *stipulari*, míg keleten az *adstipulator* eltűnt.¹²⁶ Az *adstipulari*, amelyről a latin nyelvű irodalomban a *Lex Dein* kívül nincs adat, a klasszikus jogban értelmetlen lett volna, mivel egy meglévő szerződéshez formális *ad-stipulatio* útján lehetett csatlakozni, de a csatlakozás elutasítása nem igényelt formális *ab-stipulatio*t, hanem egyszerűen formátlan nemtevés útján történt. Amikor azonban a késő ókorban elfelejtették, hogy a *stipulatio* egykor csak akkor volt hatályos, ha a szerződést szóban, bizonyos szavakkal kötötték meg, az *abstipulari* azt jelenthette, hogy a szerződési ajánlatot bármilyen módon elutasíthatták, és így a szerződés nem jött létre. Ebből következően – vélekedik *Manthe* – *Pithou*, aki ismerte a *stipulari* és az *adstipulari* klasszikus értelmét, joggal gondolhatta, hogy ki kell javítania a – talán leírási hibának tekintett – szót *adstipulatusra*, amely a 4. században az írásbeli szerződés megkötését jelenthette. Persze megjegyezhetnénk, hogy a Szináj-hegyen történt törvényadás mintegy két évezreddel korábban teljesen biztos, hogy írásbeli szerződéskötést jelentett, de a mondanivaló szempontjából ennek nincs jelentősége.

1822-ben, amikor a V és a W kéziratokat megtalálták, észrevehették volna, hogy mindhárom kéziratban az *abstipulantibus* szerepel, bár *Blume* esetleg gondolhatta azt az 1833-as kiadás előkészítésekor, hogy *Pithou* az 1573. évi kiadásba pontosan azt rögzítette, amit az általa használt kéziratban olvasott.¹²⁷ *Manthe* megjegyzi azt is, hogy a francia kálvinista jogtudós az egy évvel későbbi (1574) kiadásban – helyesen – az *abstipulantibus* formát szerepeltette. Ezt a kiadást azonban sem *Blume*, sem *Mommsen* nem használta, mint ahogy az 1689. évi párizsi kiadást sem.¹²⁸ *Mommsen* annak ellenére döntött az *adstipulantibus* mellett a főszövegben, hogy mindhárom kéziratot tanulmányozta, sőt 1890-es kiadása jegyzékében mindháromra hivatkozott is. *Manthe* valószínűnek

122 B fol. 168^v26–27; V. fol. 172^a11; W. fol. 173^a16–17.

123 KASER, Das römische Privatrecht 539–541.

124 KASER, Das römische Privatrecht 660.

125 KASER, Das römische Privatrecht 377–378.

126 KASER, Das römische Privatrecht 441. (5. lábjegyzet).

127 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 44.

128 MANTHE, Jüdisches Recht im späntantiken Rom 44.

tartja, hogy *Mommsen* nem érthette az *abstipulari* jelentőségét a zsidó tradíció vonatkozásában, azaz a héber *ma'as* (*elvetni* = *abstipulari*) értelmét. Egyes ószövetségi vonatkozású kérdésekben a *Collatio* hivatkozásaihoz *Mommsen* figyelembe vette *Julius Wellhausen* (1844–1918) tanácsait, a Coll. 6,7 esetében azonban nem egyeztetett vele. Mivel pedig a későbbi szerzők bíztak *Mommsen* szakmai döntésében, a legtöbben feleslegesnek látták azt, hogy a szöveghez fűzött jegyzeteit is áttekintsék ebben a kérdésben.¹²⁹ *Mommsen* eljárása többszörösen felhívja a figyelmet a történeti jogösszehasonlítás egyik módszertani nehézségére: vajon ismerjük-e ugyanolyan mértékben az összehasonlított jogintézmények nyelvi, történeti és kulturális kontextusát és képesek vagyunk-e ezekből a helyes következtetést levonni.

2.7. A Tóra és a nemzetek viszonya

Az említett zsidó tradíció szerint az *Örökkévaló* a föld hetven népének egyaránt felkínálta a *Tórát*,¹³⁰ a zsidó nép kivételével a többi nép azonban elutasította azt. *Goldschmidt* német fordítását alapul véve a *Babiloni Talmud* a következőképp számolt be erről: „[Beim letzten Gericht] werden (die Heidenvölker) zu ihm sprechen: 'Herr der Welt, hast du uns (die Tora) etwa gegeben und haben wir sie nicht angenommen? ... R. Johanan erklärte, dies lehre, dass der Heilige, gepriesen sei Er, (die Tora) zu jedem Volk und zu jedem Sprachstamm herumführte, und diese sie nicht annahmen, bis er zu Israel kam und Israel sie annahm.' „[Az Utolsó Ítéletkor] (a pogány nemzetek) ezt fogják mondani neki: 'Világ Ura, Te adtad nekünk (a Tórát), és mi nem fogadtuk el? ... R. Johanan elmagyarázta, hogy ez azt tanítja, hogy a Szent, áldott legyen Ő, körbevitte (a Tórát) minden néphez és minden nyelvtörzshöz, és azok nem fogadták el, amíg el nem jött Izraelhez, és Izrael el nem fogadta.' „¹³¹ Az 1. század végére datált apokrif 4. Ezdrás 7:37 ehhez hasonlóan fogalmaz: „Et dicet tunc Altissimus ad excitatas gentes: Uidete et intellegite quem negastis uel cui non seruistis uel cuius diligentias spreuistis” („És akkor a Magasságos ezt mondja majd az izgatott nemzeteknek: Lássátok meg és értsétek meg, kit tagadtatok meg, kit nem szolgáltatok, vagy kinek az igyekezetét vettétek semmibe.”)¹³²

Figyelemre méltó témánk szempontjából a *Babiloni Talmud*nak az a szöveghelye¹³³ is, amely arra a történetre utal vissza, amikor a honfoglalás során *Józsué* a Jordánon történő átkelést követően egy faragatlan kövekből álló, mésszel bevont oltárt állított fel, és az V. Mózes 27:15–26-ban olvasható tizenkét átkot (*Dodekalogosz*) az oltárra íratta. *Mózes* mielőtt meghalt, megbízást adott *Józsué*nek arra, hogy a Törvényt – ezalatt itt csak ezt az átoklistát értve – ilyen módon rögzítse,¹³⁴ és *Józsué* valóban az áldásokat és az átkokat olvasta fel.¹³⁵ A Törvény kifejezést azonban itt is tágan értelmezik.

129 Kivétel volt *Huschke*, *Girard*, *Spruit* és *Bongenaar*, valamint *Scheibelreiter*. Lásd bővebben: MANTHE, *Jüdisches Recht im spätantiken Rom* 44.

130 STRACK – BILLERBECK, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* III. 38–40.

131 Bab. Talmud, 'Avoda Zara 2b, közli: GOLDSCHMIDT, *Der babylonische Talmud* 9, 435., idézi: MANTHE, *Jüdisches Recht im spätantiken Rom* 45.

132 Ezdrás apokalipszise 159–167.
Bible, Revised Standard Version, <https://churchofgod.hu/content.php?act=ezsdras4> (2025. 06. 02.)

133 Bab. Talmud, Sota 35b, közli: GOLDSCHMIDT, *Der babylonische Talmud* 6,122., idézi: MANTHE, *Jüdisches Recht im spätantiken Rom* 45.

134 V. Mózes 27:3–8.

135 Józsué 8:34: „Azután pedig felolvasta a törvénynek minden igéjét, az áldást és az átkot, mind úgy, amint meg van írva a törvény könyvében.”

Úgy vélekednek, hogy Józsué a teljes Tórát íratta fel a kőoltárra,¹³⁶ miközben a pogányok elküldték írnokaikat az oltárhoz, hogy arról a Tórát lemásolják, de mégsem fogadták el azt.

Ehhez kapcsolódva a *Collatio* szövegében a „*rudibus populis*” (Coll. 6,7 pr.) kifejezést *Manthe Hillel* rabbi szavaira vezeti vissza, mely szerint nincsen „*képzetlen*” (héb. *būr*), aki kerüli a bűnt, és senki a „*föld népe*” (héb. *’am ha’ares*) közül, aki „*jámbor*” – mert ezek az emberek nem ismerik a Tórát.¹³⁷ A „*képzetlen*” kifejezés azokra vonatkozik, akik a Tórát nem tanulmányozzák, míg a „*föld népe*” a rabbinikus tradícióban az Ezsdrás 4:4 és 10:2 alapján mindenkor az olyan embereket jelenti, akiknek nem volt ismeretük a Tóráról. A „*rudibus populis*” tehát együttesen a képzetlen zsidókat és valamennyi pogányt jelenti.

Kérdés, hogy a pogányok csak a noahita parancsolatok betartására voltak-e kötelesek, ahogy ezt a vérfertőzés enyhébb noahita szabályainál már kimutattuk, szemben az Izrael népére vonatkozó szigorúbb szabályokkal. Mivel azonban a Tórát nekik is felkínálták, volt róla ismeretük és kaptak figyelmeztetést a jogkövetkezményekről is. Ez abból a szempontból fontos, hogy a zsidó büntetőjogi felfogás szerint a szándékos elkövetés csak akkor bizonyítható, ha a tettetést a tanúk előzetesen figyelmeztették:¹³⁸ anélkül halálbüntetést egyáltalán nem szabtak ki. Ennek az elvnek a felszabadító voltát joggal érzi minden ember, aki valaha is áthágta tudatlanul a *ius Divinum* rendelkezéseit, bár egyesek – mint rabbi *Jakob ben Acha* a 4. század első felében – a pogányok esetében az előzetes figyelmeztetést nem tekintették a büntetés feltételének,¹³⁹ talán tükörképet mutatva a korabeli diaszpórazsidóság és a római társadalom közötti elnehezdedő kapcsolatról is.

Anélkül, hogy a talmudi megállapítások mindegyikét felsorakoztatnánk arról, hogy hogyan gondolkodtak az írástudók a nemzetekről, álljon itt mintegy keretként az, amit rabbi *Johanan* állapított meg *Éva* bűnbeesésével és ezáltal gonosz kívánságokkal történő megfertőzöttségével kapcsolatban, ami közvetett módon az egész emberi nemre kihatott: „*Ist das auch so bei Israel? Den Söhnen des Israel, die am Berg Sinai standen, wurde der Schmutz entfernt; die Völker, die nicht am Berg Sinai standen, wurde der Schmutz nicht entfernt*” „*Ugyanez a helyzet Izraellel is? Izrael fiai, akik a Sínai-hegyen álltak, eltávolították a szennyüket; a nemzetek, akik nem álltak a Sínai-hegyen, nem távolították el a szennyüket.*”¹⁴⁰ *Manthe* ebből azt a következtetést vonja le, hogy a Coll. 6,7-ben a nemzetekre vonatkozó vérfertőzési tilalom megfelelt a korabeli rabbinikus felfogásnak. Ez az értelmezés azonban kétséget kizáróan szigorúbb volt annál, mint ami – a vérfertőzés tilalmán kívül a Tóra egyéb parancsolatai kapcsán is – a Noéval kötött szövetség egyetemes jellegéből következően minden népre kiterjedt.

Az egyház születésekor a nemzetek és a zsidók viszonyulása a *ius Divinum*hoz még egy újabb, kettős faktorról kiegészült: az egyházzal, amelyhez zsidó és pogány háttérű hívők is csatlakoztak. Azoknak, akik pogány háttérből lettek a názáreti Jézus követőivé, az apostolok határozata szerint csak a noahita szövetség parancsolatait kell megtartaniuk, azokat is szűken értelmezve ahhoz képest, amit a korábban idézett talmudi hetes felsorolás jelentett: „*Némelyek pedig, kik Júdeából jöttek alá, így tanítják vala az atyafiakat: Ha körül nem metélkedtek Mózes rendtartása szerint, nem idvezülhettek. Mikor azért Pálnak és Barnabásnak nagy háborúsága és vetekeése lőn azok ellen, azt végezik, hogy Pál és Barnabás és némely mások ő közülök menjenek fel az apostolokhoz és a vénekhez Jeruzsálembe e kérdés*

136 Bab. Talmud, Sota 35b.

137 Mischna, Avot 2,5.

138 A figyelmeztetést, mint a büntetés szükséges előfeltételét lásd: Bab. Talmud Sota 35b.

139 Bab. Talmud, Sanhedrin 57b, közli: GOLDSCHMIDT, Der babylonische Talmud 8, 962.

140 Bab. Talmud, ’Avoda Zara 22b, közli: GOLDSCHMIDT, Der babylonische Talmud 9, 503., idézi: MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 47.

ügyében. Ők tehát kikísértetvén a gyülekezettől, általmentek Fenicián és Samárián, elbeszélve a pogányok megtérését; és nagy örömet szerzenek az összes atyafiaknak. Mikor pedig megérkeztek Jeruzsálembe, a gyülekezet és az apostolok és a vének fogadják őket, és ők elbeszélék, mily nagy dolgokat cselekedék az Isten ő velök. Előállának azonban némely hívők a farizeusok szerzetéből valók közül, mondván, hogy körül kell metélni őket, és megparancsolni, hogy a Mózes törvényét megtartsák. Egybegyűlének azért az apostolok és a vének, hogy e dolog felől végezzenek. És mikor nagy vetekedés támadt, felkelvén Péter, monda nékik: Atyámfiai, férfiak, ti tudjátok, hogy az Isten régebbi idő óta kiválasztott engem mi közülünk, hogy a pogányok az én számból hallják az evangéliomnak beszédét, és higgyenek. És a szíveket ismerő Isten bizonyosságot tett mellettük, mert adta nékik a Szent Lelket, miként nekünk is; És semmi különbséget sem tett mi köztünk és azok között, a hit által tisztítván meg azoknak szívét. Most azért mit kísértitek az Istent, hogy a tanítványok nyakába oly igát tegyetek, melyet sem a mi atyáink, sem mi el nem hordozhattunk? Sőt inkább az Úr Jézus Krisztus kegyelme által hisszük, hogy megtartatunk, miképpen azok is. Elhallgatott azért az egész sokaság; és hallgatják vala Barnabást és Pált, amint elbeszélék, mennyi jelt és csudát tett az Isten ő általok a pogányok között. Miután pedig ők elhallgattak, felele Jakab, mondván: Atyámfiai, férfiak, hallgassatok meg engem! Simeon elbeszélé, mimódon gondoskodott először az Isten, hogy a pogányok közül vegyen népet az Ő nevének. És ezzel egyeznek a próféták mondásai, mint meg van írva: Ezek után megtérek és felépítem a Dávidnak leomlott sátorát; és annak omladékait helyreállítom, és ismét felállatom azt. Hogy megkeresse az embereknek többi része az Urat, és a pogányok mindnyájan, akik az én nevemről neveztetnek. Ezt mondja az Úr, ki mindezeket megcselekszi. Tudja az Isten öröktől fogva minden ő cselekedeteit. Azokáért én azt mondom, hogy nem kell háborgatni azokat, kik a pogányok közül térnek meg az Istenhez. Hanem írjuk meg nékik, hogy tartózkodjanak a bálványok fertelmességeitől, a paráznaságtól, a fülvahlott állattól és a vértől.¹⁴¹ Az Újszövetség azonban Jézus zsidó hátterű követőit sehol sem bízta arra, hogy a rájuk vonatkozó szövetség 613 *micváját* elhagyják, sőt kijelentette, hogy „(...) míg az ég és a föld elmúlik, a törvényből egy jóta vagy egyetlen pontocská el nem múlik, amíg minden be nem teljesedik”¹⁴² – a Törvényt szellemi tartalmú, egyetemes igazságként értelmezve, összhangban azzal, ahogy azt Pál apostol „Krisztusra vezérlő mesternek”¹⁴³ nevezte.¹⁴⁴

A collator ezzel a különbségtétellel nem foglalkozott, ő a nemzeteket egységesen kezelte, tekintet nélkül arra, hogy Jézus Krisztus üzenetére hogyan reagáltak, és arra a Birodalomra fókuszált, amelyben ő maga is élt. Így a Coll. 6,2-6 a római jogi vérfertőző házasság tilalmát taglalta (és a rómaiak esetében a házasságon kívüli vérfertőzéssel nem foglalkozott), majd a „*tamen*” („*azonban*”), kifejezéssel áttért a noahita népekre, akik a figyelmeztetés ellenére is megtagadták (Coll. 6,7), hogy a Törét elfogadják. *Manthe* szerint ez a bizonyíték arra, hogy a collator a zsidó vallásban növekedhetett fel.¹⁴⁵

141 Apostolok cselekedetei 15:1–20.

142 Máté 5:18.

143 Galata 3:19–24.

144 Lásd bővebben: RUFF, Az Újszövetség és a Tóra.

145 MANTHE, Jüdisches Recht im spätantiken Rom 39.

3. Következtetések

Az ószövetségi jogi normákból készített válogatások időről-időre újra feltűntek a középkori európai jogfejlődésben. Ezek között említhető a bizánci „*Nomosz Moszaikosz*” („*Mózes Törvénye*”) című gyűjtemény is.¹⁴⁶ A „*Nomosz Moszaikosz*”, amely a *Collatio*hoz egészen hasonló listát tartalmaz, valószínűleg *Photiosz* pátriárka megbízásából készült 866 körül, de azt is elképzelhetőnek tartják, hogy maga a pátriárka végezte el a szerkesztést.¹⁴⁷ A korabeli keresztény világ közötti kapcsolatokra utal, hogy *I. Miklós* pápa 867-ben *Hincmar* segítségét kérte egy vitában, amely *Photiosz és III. Mihály* bizánci császár között alakult ki. További kutatást igényel annak bizonyítása, hogy a *Collatio* híre *Hincmar*on keresztül eljutott Bizáncba, az azonban kétségtelen, hogy a két gyűjtemény tartalma között hasonlóság fedezhető fel, és ahogy a *Collatio* nyugaton, úgy a „*Nomosz Moszaikosz*” keleten bizonyos mértékű ismertségre tett szert.¹⁴⁸

Természetesen nem kell kifejezetten a *Collatio* hatását keresnünk akkor, amikor a szekularizáció kora előtti Európában hasonló listát tartalmazó gyűjteményekkel találkozunk. *VI. Vakhtang* (1711–1723) georgiai király törvénygyűjteményében (1723) is szerepel egy „*Mózes joga*” („*Samart’ali Mosei*”) című fejezetet,¹⁴⁹ amely az V. Mózes 5:16–21 és 13–27 verseket tartalmazza, és a 9. század végéről származó angolszász jogforrás, „*Aelfred Törvénykönyve*” is számos rendelkezését (II. Mózes 20:22–23, 33) felsorolja a „*Szövetség Könyvének*”.¹⁵⁰

Ha azonban a kutató a *ius Divinum*-idézetek elsődleges megjelenési helyeként az egyházjogi forrásokra gondol, némi csalódás érheti. Amikor a nyugati egyház jogának egységesülése a *Decretum Gratianival*¹⁵¹ megindult, a zsidó-keresztény és római jogi elemek felhasználása (nem pedig összehasonlítása) más módon valósult meg, mert más volt az oka és a célja is annak, hogy a *Tóra* jogrendjére, illetve a római jogtudomány eredményeire esett a figyelem. *Gratianus* mester művében a *Collatio* tartalmához hasonló listákat nem találunk; ő a maga koráig, a 12. század derekáig keletkezett partikuláris egyházjogi forrásokat gyűjtötte össze, és adott hozzájuk a glossátor-iskola stílusához igazodó jogértelmezést.¹⁵² A házassági akadályok körében *Gratianus* részletesen foglalkozott a vérrokonság (*cognatio carnalis*) és a sógorság (*affinitas*) kérdésével is, meghozta jólismert ószövetségi példák segítségével, elsőként az ósatyák korából. Az akkor még *Abrámnak* nevezett *Abrahám* a féltestvérét, *Száráit*, a későbbi *Sárát* vette feleségül.¹⁵³ *Izsák* és *Rebekka* szintén rokon kapcsolatban álltak egymással, hiszen *Abrahám* tudatosan a saját rokonsága közé küldte vissza a szolgáját Mezopotámiába, hogy ott keressen

146 A két gyűjtemény szöveghelyeiről összeállított listát lásd: SCHMINCK, Bemerkungen zum sog. „Nomos Mosaikos” 257.

147 Az *I. Miklós* levele (ep. 100 ad Hincmarum et ceteros) alapján megfogalmazott véleményt lásd: SCHMINCK, Bemerkungen zum sog. „Nomos Mosaikos” 257.

148 Az örmény jogfejlődésre gyakorolt hatását lásd: KAUFHOLD, Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher 10–16.

149 KARST, Le Code de Vakhtang VI 10., 30., 40.

150 LIEBERMANN, Die Gesetze der Angelsachsen 29–43.; LAURIA, Lex Dei 273.

151 HERGER, Magister Gratianus tanítása a házassági akadályokról 42–74.

152 Lásd bővebben: HAMZA, La Bible dans les oeuvres des adhérents de l’École des Glossateurs et de l’École des Commentateurs 130–140.

153 I. Mózes 11:31.

feleséget fia, *Izsák* számára.¹⁵⁴ Nem így járt el egy generációval később *Izsák* és *Rebeka* ikerfiai egyike, *Ézsau*, aki a kánaáni lányok közül választott magának két feleséget,¹⁵⁵ míg öccse, *Jákob*, a nagybátyja két lányát, *Ráhel*t és *Leát* vette feleségül.¹⁵⁶ *Gratianus* az ősatyák korát követően a *Mózes*szel kötött szövetség korára hivatkozva azt hangsúlyozta, hogy a zsidóság rendszerint a saját törzsén, illetve népén belül házasodott, amely valóban helytálló megállapítás. Mindazonáltal az endogám házasság intézménye a vérfertőzés szigorú tilalmával működőképesnek bizonyult a mózesi Törvényadás óta eltelt évezredekben. *Gratianus* azonban ezekből a történeti példákbl arra – a fentiek alapján nem kellően árnyalt – következtetésre jutott, hogy a vérrokonság házassági akadály a Ószövetség idején nem érvényesült, sőt evangéliumi vagy apostoli normát sem talált rá. Művében nem láttam nyomát annak, hogy a rabbinikus jogértelmezés eredményeit a legkisebb mértékben ismerte és felhasználta volna.

Látható, hogy ahogy az ősegház a 2–3. században összetételében és teológiájában is fokozatosan eltávolodott a zsidóságtól és a korabeli judaizmus is elzárkózott a zsidó názáreti *Jézus* követésétől, a jogtudományban is változás következett be, elsősorban módszertani szempontból.

Ami a vérfertőzés kérdését illeti, a kánonjog-tudományban rögzült az az álláspont, hogy a vérrokonság kifejezetten egyházi házassági akadály, és köti ereje az egyházi hatalomból vezethető le.¹⁵⁷ *Gratianus* művének nagy része¹⁵⁸ ún. egyházi foksámítás (computatio canonica) alapuló forrásokat tartalmazott, amely az egyeneság tekintetében a római jogi modellnek felelt meg, míg oldalágon, ha az örökhagyótól való távolság nem ugyanakkora volt, a távolabbi alapján állapították meg a rokonsági fokot.¹⁵⁹ Mindezek alapján *Gratianus* arra jutott, hogy – beszámítjuk a fokok közé magát az őst, vagy sem – a hat foknál kevesebb távolság nem elfogadható. A vérrokonság tehát a hetedik fokig akadály (impediment) volt az érvényes és megengedett házasságkötésnek, és egyházi felmentés (dispensation) esetén hatodik és hetedik fokú rokonok (és sógorok) között a kötelék érvényes maradt és továbbra is fennállt, amennyiben a feleknek a köztük lévő akadályról nem volt tudomásuk a házasság létrejöttkor.¹⁶⁰ Ami pedig a trendet illeti, megállapítható, hogy a zsidóság és a kereszténység eltávolodásával egyre nagyobb kapu nyílt a kánonjog-tudományban a római jogi elvek, intézmények és jogi megoldások alkalmazása előtt, párhuzamosan a iustinianusi törvénymű nyugati recepciójával. Azt, hogy a collator nem a *Tízparancsolat*ot idézte, hanem a *Tóra* egészen más jogi rendelkezéseit, *Manthe* utalásnak érzi a szerző zsidó hátterére nézve. Figyelemre méltó a vélekedése, mely szerint a *Tórából* felhasznált verseknek „a 4. század kereszténynek született vagy pogányként később megkeresztelt keresztényeire” nézve az akkori felfogás szerint már nem volt jelentősége.¹⁶¹

Talán nem véletlen, hogy a *Reimsi Hincmar* hivatkozását követően a 16. század második felében fedezte fel az európai jogtudomány a *Collatiót*, amikor a figyelem nem csak a teológusok és a kanonisták között, hanem szélesebb körben újra a „*Szövetség Könyvének*”, illetve a teljes Szentírásnak a szövegére irányult a hétköznapiakban és a tudományos gondolkodásban is. A 9–10. századból fennmaradt három kézirat egy fragmentumát 1564-ben *Jean du Tillet* (†1570) püspök már ismerte, ahogy arról *Pierre Pithou* (*Petrus Pithoeus*) az általa szerkesztett első kiadás (1573)

154 I. Mózes 24. 1–8.

155 I. Mózes 26: 34–35.

156 I. Mózes 29:16–28.

157 Lásd bővebben: PLÖCHL, Das Eherecht des Magisters Gratianus 71–72.

158 c. 20. C. 35 qu. 2., c. 2. § 5., c. 3., c. 4. qu. 5.

159 PLÖCHL, Das Eherecht des Magisters Gratianus 73.

160 Lásd bővebben: PLÖCHL, Das Eherecht des Magisters Gratianus 75.

161 MANTHE, Jüdisches Recht im späntiken Rom 39.

utószavában beszámolt.¹⁶² *Kaiser* feltételezi, hogy a kéziratra *Pithou* a Flavignyben található St. Remis kolostorban lelt rá, míg *Blume* úgy vélekedik, hogy *du Tillet* püspök már akkor ismerhette a töredékeket, amikor *Ulpianus* kéziratát („*Liber singularis regularum*”) 1544 körül felfedezte, sőt egy rövid részt belőle (Coll. 2,6) *Contius* már 1555-ben publikált.¹⁶³

Az újabb szakirodalomban egyetértés alakult ki arról, hogy a *Collatio* a késő antik zsidóság részéről apologetikus szándékkal¹⁶⁴ megfogalmazódott szerény gyűjtemény, amellyel azt akarták bizonyítani, hogy a *Tóra* rendelkezései – melyeknek betartására a zsidóság a diaszpóra közegében is törekedett – nem állnak ellentétben a római törvényekkel.¹⁶⁵ Ezzel szemben a jelentőségét a római jog fejlődése szempontból elsősorban azoknak a fragmentumoknak az értelmezése tekintetében láthatjuk, amelyek a *Collatio*ban és a *Digesta*ban (Kr. u. 533) is helyet kaptak. Az utóbbi gyűjteményt a Kr. e. 50 és Kr. u. 300 közötti időszak klasszikus római jogászainak írásából származó mintegy 10.000 részletet tartalmaz. Míg ez a klasszikusok munkáinak töredékét teszi csakis, azok jelentős része elveszett. A *Digesta*ban fennmaradt részleteket azonban az összeállításon dolgozó bizottságok császári utasításra¹⁶⁶ interpolálták, azaz a szöveget a 6. században hatályos joghoz igazították. Így – ahogy arra *Wieacker* rámutat – nem mindenkor lehet pontosan felismerni, hogy a gyűjteményben átörököltetett adott szöveg valóban annak klasszikus szerzőjére nyúlik-e vissza.¹⁶⁷ A *Collatio* azonban, hangsúlyozza *Manthe*, egyike a fennmaradt, *Iustinianus* előtti jogi munkáknak, ezért a klasszikus római jogi szövegek megismerése szempontjából fontos forrásnak tekinthető.¹⁶⁸

Hamza hívta fel a figyelmet arra, hogy a *Collatio*val foglalkozó szekunder irodalom majd-hogynem kizárólagosan a mű keletkezéstörténetére fókuszál, miközben „*szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a római jog és a héber jog kapcsolatát*”.¹⁶⁹ Ez a tanulmány éppen ezért arra tett kísérletet, hogy a vérfertőzés-tilalomra koncentráva és a *Collatio* összeállítása korának rabbinikus jogértelmezését és római jogi forrásait figyelembe véve az összehasonlítást elvégezze. A két jogrend közötti kapcsolódási pontot ebben a szűk keretben kétséget kizáróan az egyetemes természetjogban megjelenő igazságosságban találhatjuk meg,¹⁷⁰ amelyről egyébként *Pál* apostol azt állította, hogy a lelkiismeret által van beírva az emberi szívbe.¹⁷¹ Ezen túlmenően, általános értelemben véve a noahita jogelveket az etikus magatartás egyetemes normáinak, a nemzetközi jog alapelemeinek, illetve az alapvető emberi jogok garanciáinak is tekinthetjük minden ember vonatkozásában.¹⁷² Mindez azonban örök tanulságul szolgál arról is, hogy a pozitív jogi norma tartalmának kialakításakor a természetjog figyelmen kívül hagyása anómiát, igazi „törvényteleniséget” eredményez.

162 *Pithou* 1573, 66. Lásd hozzá: SCHULTINGH, *Mosaicarum et Romanarum legum collatio* 723.

163 *Blume*, 1833, XVI. (5. lábjegyzet).

164 ROCCA, *The Collatio and the Future of Rome* 10–14.; HOHENLOHE, *Ursprung und Zweck der Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*.

165 HAMZA, *Comparative Law and Antiquity* 142.

166 A vonatkozó szöveghelyek listáját lásd: MANTHE, *Jüdisches Recht im späntantiken Rom* 28.

167 Lásd részletesen: WIEACKER, *Textstufen klassischer Juristen* 234–249., 272–274., 391–407.

168 MANTHE, *Jüdisches Recht im späntantiken Rom* 28.

169 HAMZA, *Jogösszehasonlítás és antikvitás* 51.

170 Lásd hozzá: SEGAL, *Conversion and Universalism: Opposites that Attract* 177–178.

171 Róma 2:15: „*Mint akik megmutatják, hogy a törvény cselekedete be van írva az ő szívükbe, egyetemben bizonyosságot téven arról az ő lelkiismeretük és gondolataik, amelyek egymást kölcsönösen vádolják vagy mentetik.*”

172 Noahide Laws. Judaism. Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/topic/Noahide-Laws>.

Felhasznált források és irodalom

B = Codex Berolinensis (Berlin Staatsbibliothek lat. fol. 269)

V = Codex Vercellensis (Vencelli Bibl. Cap. CXXII)

W = Codex Windobonensis (Bécs, Österreichische Nationalbibliothek 2160)

AIRLIE, Stuart: Private bodies and the body politic in the divorce case of Lothar II. Past & Present 161/1998. 3–38.

AMRAM, David Werner : Adultery, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/865-adultery> (2025. 06. 05.)

ACEVES MONTEMAYOR, Martha. El Decálogo en la Collatio. Nova Tellus 1993/11. sz. 145–150.

BARNES, Timothy D.: Leviticus, the Emperor Theodosius and the Law of God: Three Prohibitions of Male Homosexuality. Roman Legal Tradition 2012/8. sz. 43–62.

BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila: Római magánjog. Budapest – Pécs 2013

CHIAZZESE, Lauro: Confronti testuali. Contributo alla dottrina delle interpolazione giustiniane. Parte Speciale (Materiali). Palermo 1933

Ezdrás apokalipszise (ford. LADOCSE Gáspár). In: VANYÓ László (szerk.): Apokrifek. Budapest 1980, 159–167.

EISENBERG, Ronald: The 613 Mitzvot: A Contemporary Guide to the Commandments of Judaism. Schreiber Publishing 2005

ERDŐ Péter: Az egyházjog forrásai. Budapest 1998

FÖLDI András – HAMZA Gábor: A római jog története és intézményei. Budapest 2021

FRAKES, Robert M.: The Manuscript Tradition of the Lex Dei. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 2007/124. köt. 290–304.

FRAKES, Robert M.: Compiling the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity. Oxford 2011

FRAKES, Robert M.: Reading the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum (or Lex Dei) in the Middle Ages. Studies in Late Antiquity 2022/6. sz. 35–53.

FRIVALDSZKY János: Néhány katolikus szemléletű megfontolás az ószövetségi 'berit' sajátos relacionális jellegéről. Diké 2022/1. sz. 202–212.

GOLDSCHMIDT, Lazarus: Tamūd Babli. Der babylonische Talmud I-IX. Haag 1933–1935 (eredetileg: Berlin 1897–1935) (arám-német kiadás)

GRAETZ, Heinrich: Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart I-XI. Leipzig 1896–1909

GRÜLL Tibor: „Hoc quidem iuris est” (Coll. 5.2.1.). A Collatio legum Mosaicarum et Romanarum szerzőségének kérdéséhez. Diké 2022/1. sz. 10–28.

HAMMER-KOSSOY, Michelle: Divine Justice in Rabbinic Hands: Talmudic Reconstitution of the Penal System (Ph.D. értekezés). New York 2005

HAMZA Gábor: A recepció kérdéséhez az antik jogokban. Jogtudományi Közlöny 1999/7–8. sz. 329–334.

HAMZA Gábor: Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law. Fundamina 2010/1. sz. 142–152.

HAMZA Gábor: La Bible dans les oeuvres des adhérents de l'École des Glossateurs et de l'École des Commentateurs. Diké 2022/1. sz. 130–140.

HOHENLOHE, P. Constantin: Ursprung und Zweck der Collatio legum Mosaicarum et Romanarum. Wien 1935

- HUSCHKE, Ph. Eduardus: *Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum collatio*. In: HUSCHKE, Ph. Eduardus: *Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt*. Lipsiae 1861¹, 528–590.
- HYAMSON, Moses: *Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio*. Oxford 1913
- ILAN, Tal: The Torah of the Jews of Ancient Rome. *Jewish Studies Quarterly* 2009/16. köt. 363–395.
- JACOBS, Andrew: ‘Papinian Commands One Thing, Our Paul Another’: Roman Christians and Jewish Law in the *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*. In: ANDO, Clifford – RÜPKE, Jörg – BLAKE, Sarah – HOLBAN, Mihaela (szerk.): *Religion and Law in Classical and Christian Rome = Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge* 15. Stuttgart 2006, 85–99.
- KAJTÁR István–HERGER Csabáné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Budapest 2015
- KARST, Joseph: *Le Code de Vakhtang VI. Corpus Juris Ibero-Caucasici I¹*. Strasbourg 1934
- KASER, Max: *Das römische Privatrecht I*. München 1971
- KAUFHOLD, Hubert: *Die armenischen Übersetzungen byzantinischer Rechtsbücher*. Frankfurt a. M. 1997
- KENYON, F. G. – BELL, H. I.: *Greek Papyri in the British Museum. Catalogue with Texts III*. London 1907
- KRAUSE, Joachim J.: *Aspects of Matrimonial Law in the Pentateuch and the Pentateuch as a Source for Matrimonial Legislation*. MORGENSTERN, Matthias – BOUDIGNON, Christian – TIETZ, Christiane (szerk.): *männlich und weiblich schuf er sie. Studien zur Genderkonstruktion und zum Eherecht in den Mittelmeerreligionen*. Göttingen 2011, 15–32.
- KRUEGER, Paulus – MOMMSEN, Theodorus – STUEDEMUND, Guilelmus: *Collectio librorum iuris anteiustiniani III*. Berolini 1890
- KÜBLER, Bernhard: *Pariculum Exemplum*. In: *Studi in onore di Salvatore Riccobono nel XL anno de suo insegnamento*. Palermo 1936, I. 435–453.
- KÜBLER, Bernhard (KUEBLER, Bernardus): *Lex Dei sive Mosaicarum et Romanarum legum Collatio*. In: SECKEL, Eduardo – KUEBLER, Bernardus (szerk.): *Iurisprudentiae anteiustinianae reliquiae II/2*. 1927, 325–394.
- LACHMANN, Karl: *Verbesserungen des Textes der Collatio*. *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft* 1840/10. köt. 309–314.
- LAURIA, Mario: *Lex Dei*. *SDHI* 51, 1985, 257–275.
- LIEBERMANN, Felix: *Die Gesetze der Angelsachsen I*. Halle 1903
- LIEBS, Detlef: *Die pseudopaulinischen Sentenzen II*. *ZRG RA* 1996/113. köt. 132–242.
- LIEBS, Detlef: *Die sogenannte Mosaicarum et Romanarum legum Collatio*. *HLL VI*. 2020, 99–102.
- LIEBS, Detlef: *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien (260–640 n. Chr.)*. Leipzig 1987
- LIEBS, Detlef: *Das Recht der Römer und die Christen*. Tübingen 2015
- MANTHE, Ulrich: *Die Mosaicarum et Romanarum legum collatio und der Ambrosiaster. Jüdisches Recht im spätantiken Rom. Abhandlungen der Bayrischen Akademie der Wissenschaften. Neue Folge* 147. München 2021
- MANTHE, Ulrich: *Die Rechtskulturen der Antike. Vom Alten Orient bis zum Römischen Reich*. München 2003
- MANTHE, Ulrich: *Die Patchworkfamilien des Iulius Paulus: Dig. 38,10,10,14*. In: ARMGARDT, Matthias et al. (szerk.): *Liber amicorum Christoph Krampe zum 70. Geburtstag*. Berlin 2013, 251–263.
- MASI, Antonio: *Contributi ad una datazione della „Collatio legum Mosaicarum et Romanarum”*. *BIDR* 64, 1961, 185–321.
- MATHISEN, Ralph W.: *The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300–540 CE)*. In: TOLAN, John V. – DE LANGE, Nicholas – FOSCHIA, Lau-

- rence – NEMO-PEKELMAN, Capucine (szerk.): *Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th–11th centuries*. Turnhout 2014, 35–53.
- MIKAT, Paul: *Inzestverbote des Dritten Konzils von Orléans (538)*. Vorträge Rhein.-Westf. Ak. Wiss. Geisteswiss. G. 323. Opladen 1993
- MOMMSEN, Theodor: *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*. *Collectio Librorum Iuris Antejustiniani* 1890/3. sz. 107–198.
- Noahide Laws. Judaism. *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/Noahide-Laws> (2025. 06. 06.)
- NELSON, Hein L. W.: *Überlieferung, Aufbau und Stil von Gai Institutiones*. Leiden 1981
- OLYAN, Saul M.: “And with a Male You Shall Not Lie the Lying down of a Woman”: On the Meaning and Significance of Leviticus 18:22 and 20:13. *Journal of the History of Sexuality* 1994/5. köt. 179–206.
- PLÖCHL, Willibald: *Das Eherecht des Magisters Gratian*. *Wiener Staats- und Rechtswissenschaftlichen Studien XXIV*. (Sorozatszerkesztő: KELSEN, Hans – MAYER, Hans – MERKL, Adolf). Leipzig – Wien 1935
- RABELLO, Alfredo Mordehai: *Jewish and Roman Jurisdiction*. In: HECHT, N. S. – JACKSON, B. S. – PASSAMANECK, S. M. – PIATTELLI, D. – RABELLO, A. M. (szerk.): *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law*. Oxford 1996, 141–167.
- RABELLO, Alfredo Mordehai: *The Legal Condition of the Jews in the Roman Empire*. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*. Berlin – New York 1980, 662–762.
- RAD, Gerhard von: *Das fünfte Buch Mose. Deuteronomium*. Göttingen 1983
- RIESE, Alexander: *Geographi Latini minores*. Heilbronn 1878
- ROCCA, Samuele: *The Collatio and the Future of Rome*. *Iura & Legal Systems* 2017/1. sz. 1–36.
- RUFF Tibor: *A Misna Szanhedrin traktátusa: Bevezetés, fordítás és kommentár*. *Studia Biblica* 2021/2. sz. 121–155.
- RUFF Tibor: *Az Újszövetség és a Tóra*. Budapest 2009
- RUFF Tibor: *A közvetlen hozzátartozók mentessége a családtagjuk elleni terhelő tanúvallomás kötelezettsége alól jogtörténeti, etikai és jogfilozófiai szempontból*. *Diké* 2025/1. sz. 15–30.
- RUTGERS, Leonard Victor: *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora = Religions in the Graeco-Roman World 126*. Leiden 1995
- SAVIGNY, Friedrich Carl von: *Geschichte des römischen Rechts im Mittelalter II*. Heidelberg 1834², 282–283.
- SINKO, Thaddäus: *Die Descriptio orbis terrae. Eine Handelsgeographie aus dem 4. Jahrhundert*. 1904/13. köt. 531–571.
- SCHMINCK, Andreas: *Bemerkungen zum sog. „Nomos Mosaikos”*. In: *Fontes Minores XI*. Frankfurt a. M. 2005, 249–268.
- SCHULTINGH, Antonius: *Mosaicarum et Romanarum legum collatio*. In: *Schultingh, Antonius: Iurisprudentia vetus ante-Justiniana*. Lipsiae 1737, 719–800.
- SCHULZ, Fritz: *Die biblischen Texte in der Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1936/2. sz. 20–43.
- SCHULZ, Fritz: *The manuscripts of the Collatio legum mosaicarum et romanarum*. *Bullettino dell’istituto di diritto romano* 1951/14. köt. 50–69.
- SCHULZ, Fritz: *Geschichte der römischen Rechtswissenschaft*. Weimar 1961
- SDRALEK, Max: *Hincmar von Rheims. Kanonistisches Gutachten über die Eheschließung des Königs Lothar II. Ein Beitrag zur Kirchen-, Staats- und Rechtsgeschichte des IX. Jahrhunderts*. Freiburg im Breisgau 1881

- SEGAL, Alan F.: Conversion and Universalism: Opposites that Attract. In: McLEAN, Bradley H. (szerk.): *Origins and Method: Towards a New Understanding of Judaism and Christianity. Journal for the Study of the New Testament: Supplement Series.* 1993/86. köt. 177–178.
- STEMBERGER, Günter: *Einleitung in Talmud und Midras.* München 2011
- STONE, Rachel – WEST, Charles (ford. és szerk.): *The Divorce of King Lothar and Queen Theutberga: Hincmar of Rheims's De Divortio.* Manchester 2016
- STONE, Rachel – WEST, Charles: *Hincmar of Rheims: Life and Work.* Manchester 2016
- STRACK, Hermann L. – BILLERBECK, Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch I–IV.* München 1912–1928
- TAUBENSCHLAG, Raphael: *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of Papyri 332 B.C. – 640 A. D.* Warszawa 1955²
- TRIEBS, Franz: *Studien zu Lex Dei I: Das römische Recht der Lex Dei. Über das fünfte Gebot des Dekalogs.* Freiburg in Br. 1905
- TRIEBS, Franz: *Studien zu Lex Dei II: Das römische Recht der Lex Dei. Über das sechste Gebot des Dekalogs.* Freiburg in Br. 1907
- VANYÓ László: *Ókeresztény írók lexikona* (Sajtó alá rend. és a bibliográfiát összeállította: PERENDY László). Budapest 2004, 16–17.
- VOLTERRA, Edoardo: *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* (Memorie della R. Accademia nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, serie VI., vol. III, fasc. I.) Roma 1930
- WALSH, Jerome T.: *Leviticus 18: 22 and 20:13: who is doing what to whom?* *Journal of Biblical Literature* 2001/120. köt. 201–209.
- WEISS, Egon: *Endogamie und Exogamie im römischen Kaiserreich.* *ZRG RA* 1908/29. köt. 340–369.
- WESTBROOK, Raymond: *Biblical Law.* In: HECHT, N. S. – JACKSON, B. S. – PASSAMANECK, S. M. – PIATTELLI, D. – RABELLO, A. M. (szerk.): *An Introduction to the History and Sources of Jewish Law.* Oxford 1996, 1–19.
- WIEACKER, Franz: *Textstufen klassischer Juristen.* Göttingen 1975
- WILLIAMS, Craig A.: *Roman Homosexuality. Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity.* New York – Oxford 1999

